

ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԹԵԼԷԹ-ՓԵՂԵՅԻ

ՍՂԱԳՐԱԿԱՆ ԶԵԿԱՌՑՈՒՄ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻԹՈՒՆԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1921

ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

ԹԱԼԷԱԹ-ՓԵՂԱՅԻ

ՍՂԱԿՐԱԿԱՆ ՋԵԿՈՒՅՈՒՄ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1921

Եմէն իրաւունք, ի մասնաւորի թարգմանութեան իրաւունքը վերազանուած է:

ՍՂԱԳՐԱԿԱՆ ԶԵԿՈՒՅՈՒՄ

Թալէաթ փաշան սպաննելուն համար ամբաստանուած
ուսանող **ՍՈՂՈՍՈՆ ԹԷՅՆԻՐԵԱՆԻ ԴԱՑԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ,**
որ տեղի ունեցաւ Բերլինի նահանգային Գ. դատարանի
ատջելու: 2/3 Յունիս 1921:

Արձանագրութեան նշան՝ C. J. 22/21:

ԱՏԵԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Նախագահ.

Գր. ԼԵՄԲԵՐԳ, վարիչ նահանգային դատարանի:

Դատաւորներ.

ԲԱԹԷ, նահանգային դատական խորհրդական:

Գր. ԼԱՔՍ, օգնական դատաւոր:

Ատենադպիր.

ՎԱՐՄԲՈՒՐԳ, հետամուտ դատաւորութեան:

Բ. Դատախազ.

ԳՈՒՆԻԿ, դատախազ:

Գ. Ծրդուեալներ.

ՎԼԻՀԵԼՄ ԳՐԱՌԻ, որմնագիր, նաուեն Բերլինի մօտ:

ԲՈՒԴՈՒՖ ԳՐՈՍԷՐ, վաճառական, Բերնաու (Մարկ):

ԿՈՒՐՏ ԲԱՐԹԷԼ, ակնավաճառ, Բերլին:

ԼԳՈՒՖ ԿԻԷՆԷ, ռանտիէ, Բերլին-Պանկով:

OSSO ԷՎԼԷՂ, տանտէր, Շարլոտտենբուրգ:

OSSO ՎԱԳՆԷՐ, յարկածածկ, Շարլոտտենբուրգ:

OSSO ԲԻՆՏԷ, երկաթագործ, Շէօնբերլինգէ:

OSSO ԲԱՅՆԵՎԷ, վերին գործավար, Տեգէլ:

ԷՕԺԷՆ ԳԸ ՊՐԻՍ, ներկարար, Բերլին-Վիլմերսդորֆ:

ԼԱԲԵՐՏ ԲԷՂԻՆԳ, զեղարանատէր, Շարլոտտենբուրգ:

ՀԵՐՄԱՆ ԳՈՒԳԷ, երկաթագործ, Շարլոտտենբուրգ:

ԲՈՒԲԵՐՏ ՀԱՅԶԷ, աղիւսի գործարանի տէր, Շարլոտտեն-
բուրգ:

Փոխանորդներ.

ՅՈՒՂՈՍ ՖՈՒՐԷ, տանտեր Շարբոտանըուրգ:
 ԸՈՒԳՈՒՍՏ ԲՂԶԵՆԷՐ, մնագործ, Տեգէլ:

Գ. Պաշտպաններ.

ԴՐ. ԼԴՈՒՅ ՖՈՆ ԳՈՐԳՈՆ, իրաւական գաղտնի խորհրդական,
 Բերլին:

ԴՐ. ԻՕՀԸՆՆԷՍ ՎԵՐԹ-ԸՈՒԷՐ, իրաւական խորհրդական,
 Բերլին:

ԴՐ. ՆԻՄԸՅԷՐ, գաղտնի խորհրդական եւ պրոֆէսոր Վիլի
 Համալսարանի իրաւագիտական բաժնին:

ԳԼՏԵՎԱՐՈՒԹԻՒՆ

Թ Ա Լ Է Ա Թ - Փ Ա Շ Ա Յ Ի

ԱՌԱՋԻՆ ՕՐ ԳԼՏԵՎԱՐՈՒԹԵԸՆ

Մախազասը՝ նահանգային դատարանի վարիչ Գր. Լեմբերգ առաւօտեան ժամը 9¹/₄ին բացաւ ատեանը:

Ամբաստանեալի եւ անոր երեք պաշտպաններուն ներկայութիւնը ստուգուեցաւ, եւ թարգմանները՝ Վահան Զաքարեան եւ Գէորգ Գալուստեան երդումն ըրին:

Այնուհետեւ վիճակարկութեամբ երդուեալներու դասը կազմուեցաւ. անոնք մի առ մի երդուընցան, որ իրենց ձայնը պիտի տան խղճի մտօք:

Ապա ստուգուեցաւ վկաներու եւ իրազեկ մասնագէտներու ներկայութիւնը:

Մախազասը (վկաներու եւ իրազեկներու դառնալով).

Ներկայ գործիս մէջ դուք իբրեւ վկայ կամ մասնագէտներ պիտի լսուիք. խնդրոյ նիւթը ձեզի արդէն ծանօթ է, միայն ուշադիր կ'ուզեմ ընել ձեզ երդման կարեւորութեան եւ սրբութեան. նկատի առէք թէ օրէնքը ծանր պատիժներ կը նախատեսէ այն անձինքներու համար, որոնք երդուելով հանդերձ դիտմամբ կամ անուշադրութեամբ սխալ վկայութիւններ կու տան: Գարձեալ ամբաստանեալի անձին եւ ձեր անոր հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին տրուած տեղեկութիւնները ճշմարտութեան համապատասխանելու են:

Կը խնդրեմ ուրեմն որ դուրս ելլէք եւ ձեր ներս կոչուելուն սպասէք. հաւանականաբար այն որոշման պիտի գանք թէ վկանե-

րէն մաս մը այսօր կրնայ դատարանէն հեռանալ, ուստի կը խնդրեմ որ գուան մօտ կենար:

Ասոր վրայ վկաները դուրս կ'երլնն:

Իրազեկ մասնագէտներու աթոռներուն վրայ անցան՝

Դր. Թիւէ, շրջանային օգնական-բժիշկ, Բերլին-Ֆրիդենաու.

Դր. Շմուլինսկի, առողջապահական գաղանի խորհրդական, Շարլոտտենբուրգ.

Դր. Շլոսս, բժիշկ, առողջապահական պահակ 7.

Դր. Շտէօրմէր, դատական բժիշկ, բժշկական գաղանի խորհրդական, Բերլին.

Դր. Հուգօ Լիպման, պատուոյ պրոֆէսոր Բերլինի համալսարանի եւ բժշկական գաղանի խորհրդական, Բերլին, իբրեւ հոգեբան.

Դր. Բիխարդ Կասիրէր, ջրային բժիշկ եւ պրոֆէսոր Բերլինի համալսարանի.

Պրոֆ. Դր. Էդմոնդ Ֆօրստէր, գլխաւոր բժիշկ Գլոմ-թեան հիւանդանոցի համալսարանական ջրային Ալինիկի, Բերլին, իբրեւ հոգեբան.

Դր. Բրոննօ Հակէ, ջրային բժիշկ, Բերլին.

Բարեկէա, արքունի հրազինաչէն, Բերլին, իբրեւ մասնագէտ հրազէնի հարուածներու.

Դր. Փիլ. Պ. Պֆեֆէր, Բերլին Ֆրիտենաու, իբրեւ թարգման գաղղիերէնի:

Նախագահը (ատենի անդամներուն եւ պաշտպաններուն).

Բացման որոշումը կարդալէն ետքը միտք ունիմ ամբաստանեալի հարցաքննութիւնը հնարաւոր մանրամասնութեամբ կատարել, լեւ Տիկիին Թալէաթը, վաճառական Եսսենը, ծառայ Դիմբիկին, ոստիկան Գնասը, ոստիկանապետ Շօլցը, դատական խորհրդական Շուլցէն, բժիշկ Դր. Շլոսսը, Բարեկէան եւ դարձեալ այն վկաները որոնց վկայութիւնները դէպքին կը հային, եւ երկրորդաբար միայն հարցաքննել այն անձինքը, որոնք ամբաստանեալին հետ, անոր Բերլին կամ Պարիս գտնուած ժամանակ ծանօթացած եւ անոր հետ յարաբերութիւն ունեցած են, ըստ այսմ տիկին Շտեկէրաումը, տիկին Գիտմանը, Օր. Լոլա Բայլընզոն վարժուհին, Աբելեանը, Էֆ-

Թեանը, Թէրզիպաշեանը, տիկին Թէրզիպաշեանը եւ վերջերս ատենակոչ եղած վկան Սամուէլ Ոսկանեանը:

Պաշտպան գաղտնի խորհրդական Դր. Ֆոն Գորդոն.
— Համաձայն ենք:

Նախագահ. — Այնուհետեւ մտադիր եմ հարց դնել Թէ արդեօք պաշտպանները ըստ պարագայից կրնան հրաժարիլ անդրագոյն փաստերու յառաջընթացէ:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Բացայայտ է Թէ այդ մասին մենք աւելի ուշ որոշում պիտի կարենանք տալ. ինդիրը ընդհանրապէս դժուարին հարցի մը շուրջ է, վասն զի Թէև մենք մէկ կողմանէ պարտաւոր ենք ամբաստանեալի շահերը պաշտպանել, բայց նաեւ գերմանական պետութեան շահերը:

Նախագահ. — Առաջին եւ երկրորդ խումբի վկաներով այսօր կը գոհանամ եւ մայիս 30ի ու անկէ նախընթաց գրութեամբ ատենակոչ եղած վկաները վաղուան կը թողում, այսպիսով այսօրուան կը մնան 19 վկայ. գուցէ պատշաճ է որ ճաշի կարճ դադար մը նշանակենք: Ի՞նչ է արդեօք այսմասին պ. պ. երդուեալներու կարծիքը: (Հաւանութեան նշաններ երդուեալներու դասէն):

Ժամը 1¹/₂ի մտերը շատ կարճ դադարով մը կը գոհանանք, եւ վաղը առաւօտեան կը հարցաքննենք միւս վկաները. միաժամանակ կը տեսնենք Թէ փաստերու յառաջընթացը որ աստիճան շարունակելու է եւ յաջորդաբար կը լսենք իրազեկ մասնագէտներէն Պրոֆ. Գր. Վասիլէրը, Գր. Շաէօրմէրը, գաղտնի խորհրդական Ղիպմանը եւ Պրոֆ. Ֆորստերը:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ար ինդրենք որ իրազեկներու խմբին մէջ լսուին նաեւ Գր. Ղեպսիուսը եւ վսեմաշուք Ղիման Ֆոն Ջանդէրսը. եւ կը ինդրենք որ այս երկուքը լսուին իրրեւ իրազեկներ ամբողջ հայ իրականութեան: Խօսակցութեան նիւթ պիտի ըլլան այնպիսի բաներ, պ. պ. Երդուեալներ, որոնք Թէ մեզի եւ Թէ ձեզի տարօրինակ պիտի գան, այնպէս որ պէտք ունինք բանալիի մը, մանաւանդ այս ժողովրդեան նկարագրին համար: Առ այս ամէնէն յարմարագոյնն է Պրոֆ. Գր. Ղեպսիուս, որ երկայն ատեն հոն արեւելք ապրած է եւ պարագաներն անձնական փորձառութեամբ կը ճանչնայ. եւ դարձեալ վսեմաշուք Ղիման Ֆոն Ջանդէրս, որ ինչպէս գիտենք, ոչ միայն պատերազմի միջոցին, այլ եւ անկէ առաջ արդէն երկար

տարիներ Թուրքիա ապրած է: Իբրև իրազեկ աչքի առաջ ունէի նաև Հալէպի գերմանական նախկին Տիւպատոս Պր. Ռէօս-լէրը, որ ներկայիս Էգէր կը գտնուի, ուսկից ինձի կը հեռագրերէր թէ կրնար գալ, եթէ Արտաքին գործոց նախարարութիւնը թոյլ տար: Արտաքին գործոց նախարարութիւնը, որ իսկզբան հեռագրով թոյլ տուաւ իրեն հոս գալ, երեկ երեկոյն գրած էր թէ չի կրնար հրաման տալ, որ Պր. Ռէօսլէր, Տիւպատոսը, իբրև իրազեկ հոս լուի: Գալով այն մասնական հարցերուն, որոնք իրեն պիտի առարջարկուէին հոս, անոնց մասին զեռ գրաւոր բանակցութեան մէջ ենք եւ կը յուսանք որ այսօր կը կարգադրուին: Ահա թէ ինչու կը խնդրէի ձեզմէ որ իրեն տեղ վսեմաշուք Ղիման Ֆոն Զանդէրս եւ Գր. Ղեպսիոս լուին իբրև իրազեկ հայ յարաբերութիւններու եւ հայ իրականութեան:

Դատախազ Դոլնիկ. — Ես հոս կ'ուզէի մտադիր ընել թէ գէպքը Հայաստանի մէջ տեղի չէ ունեցած, այլ բերքին. ես այնպէս կը կարծեմ թէ այդպիսի իրազեկ մասնագէտներու ցուցում մը հարկաւոր չէ. բայց քանի որ պաշտպանները իրազեկները հրաւիրած են, պատժական դատաստանի կանոնաց համաձայն պետք են լուիլ. ասոր դէմ ոչինչ կարելի է աւարկել. միայն կը խնդրեմ որ փաստերն աւելի չընդլայնին, վասն զի իմ կարծիքովս այս խնդրին հետ առընչութիւն չունին:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Դորդոն. — Կարելի եղածին չափ փաստերը պիտի սահմանափակենք. բայց կը խնդրեմ, որ բան մը դուրս չձգուի, հաւատացէք ինձի, Տեառք, որ գերման պետական շահն ալ այդ կը պահանջէ:

Ծախսագահ. — Ատեանը վճուեց որ Պրոֆ. Գր. Ղեպսիոս եւ վսեմաշուք՝ զօրավար Ղիման Ֆոն Զանդէրս իբրև իրազեկներ լուին. երկուքն ալ իրաւունք ունին դատաւարութեան ներկայ գտնուելու:

(Երկու իրազեկները սրահ կը մտնեն):

Երկու պարոններուն ուշադրութեան կը յանձնեմ եթէ պաշտպաններու խնդրանք իբրև իրազեկներ պիտի լուին:

Ար խնդրեմ դարձեալ յայտնել թէ վկաներէն՝ Քոյր Թորա Ֆոն Ղեգէլ, քոյր Եւա Էլվերս, քոյր Գիդցուս, տիկին Շպիկէր, գրագէտ Արամ Անտոնեան, տեղակալ Էրնստ Պառաքին, հարիւրապետ Ֆրանց Արը Էնգրէս, առաջ-

Նորդական փոխանորդ Պալագեան, վաղը պիտի լսուին, ուստի այսօր կրնան հեռանալ, բայց վաղը առաւօտ ժամը 9ին հոս ըլլալու են: Մնացեալ վկաները պէտք են հոս մնալ:

Այժմ կը սկսինք ինգրին քննութիւնը, ամբաստանեալի հարցաքննութեամբ եւ անոր անձնական հանգամանքները ճշդելով: Մտիտաւար. — Ստոյգ է արդեօք թէ Դուք 1897ին Ապրիլ 2ին, Բագառիճ ճնած էք:

Ամբաստանեալ. — Այո:

Մ. — Ի՞նչ կոչում ունէին Ձեր ծնողքը:

Ա. — Վաճառական էին:

Մ. — Ո՞ր կը բնակէին:

Ա. — Բագառիճ:

Մ. — Միշտ:

Ա. — Ես դեռ երկու կամ երեք տարեկան էի, երբ Երզնկայ

փոխադրուեցան:

Մ. — Քանի՞ եղբայրուքոյր էիք:

Ա. — Երկու եղբայր եւ երեք քոյր:

Մ. — Անոնք ամէնքն ալ մինչեւ 1915 թուականը ծնողաց

հետ կը բնակէին:

Ա. — Ամէնքն ալ, բացի քոյրերէս մէկէն, որ ամուսնա-

ցած էք:

Մ. — Ո՞ր դպրոց յաճախած էք:

Ա. — Երզնկայ:

Մ. — Քանի՞ տարի:

Ա. — Ութը կամ ինը տարի:

Մ. — Դպրոցը յաջողութեամբ աւարտած էք:

Ա. — Այո, յաջողութեամբ:

Մ. — Ձեր ծնողքը նիւթական լաւ դրութեան մէջ էին:

Ա. — Այո, շատ լաւ:

Մ. — Համաշխարհային պատերազմի հետեւութեամբ ար-

դեօք մնասուեցան:

Ա. — Մինչեւ ջարդերը մեր ընտանիքը ամենեւին չմնասու-

եցաւ, միայն թէ գործերն դադար առած էին:

Մ. — Ձեր եղբայրներէն մէկն ալ զինուոր չէր:

Ա. — Այո, միջին եղբայրս զինուոր էր:

Մ. — Ո՞ր կոչում է, որ ճակատին վրայ:

Ա. — Ճակատը չէր, այլ Խարբերդ, Երզնկայէն հարաւ:

Ն. — Խարբերդ Հայաստանի մէջ է:

Ա. — Այո՛, ասիական Թուրքիոյ մէջ:

Ն. — 1915 թուին տունը կը գանուէր:

Ա. — Այո՛, 1915ին արձակուրդով տունն էր, երբ ջարդերն սկսան:

Ն. — Արդեօք Երզնկայի այս ջարդերէն բոլորովին յանկարծակի՞ եկաք թէ արդէն նշաններ կային:

Ա. — Կը վախնայինք որ ջարդեր տեղի պիտի ունենային, վասն զի արդէն լուր կը շրջեր թէ մարդիկ սպանուած են:

Ն. — Ի՞նչ կը մտածուէր այս ջարդերու մասին, ի՞նչ կը խօսուէր, ի՞նչ էր անոնց պատճառը:

Ա. — Ջարդեր իսկզբանէ արդէն միշտ տեղի ունեցած են. թէ իմ ծնած ժամանակներս եւ թէ երբ ծնողքս Երզնկայ հաստատուեցան եւ ծնողքս միշտ կը պատմէին թէ ջարդեր տեղի ունեցած են:

Ն. — Յառաջագոյն ալ. երբ եղած են այս ջարդերը:

Ա. — 1894ին այս տեղ ջարդեր եղած են:

Ն. — 1915ի ջարդերուն կանխանշաններ կային. ծանօթ էր արդեօք թէ տեղի ունենալիք ջարդերուն պատճառն ի՞նչ էր:

Ա. — Այն ատեն ես դեռ ծնած չէի:

Ն. — 1915ին:

Ա. — Միշտ ահաւ գողի մէջ էինք թէ ջարդեր տեղի պիտի ունենային, բայց պատճառներ յայտնի չէին:

Ն. — Այսպիսի ջարդերէն կը վախնային:

Ա. — Տարիներ շարունակ ահաւ գողի մէջ էին եւ այս վերջին ջարդերէն ալ յառաջ երկար ատեն կը վախնային, որ տեղի պիտի ունենան:

Ն. — Տան մէջ եղած խօսակցութիւններու մէջ կամ առանձնապէս բան մը լսած էք պատճառներու մասին:

Ա. — Հարցումը չհասկեցայ:

Ն. — Ջարդի պատճառներուն վրայ բան մը լսած էք ընտանեկան խօսակցութիւններու մէջ:

Ա. — Կը խօսուէր թէ թրքական նոր կառավարութիւնը մեր դէմ միջոցներ ձեռք պիտի առնէր:

Մ. — Գուցէ թրքական կառավարութիւնը կը պատճառաբանէր թէ զինուորական հարկը կը պատահանջէր. ընդհանրապէս ինչ կը խօսուէր այդ մասին:

Ա. — Եւր ժամանակները ես դեռ շատ երիտասարդ էի:

Մ. — Բայց այն ժամանակ Գուք արդէն 18 տարեկան էիր:

Ա. — Եյն ժամանակ ինձի կ'ըսէին թէ կրօնական եւ քաղաքական պատճառներ կային:

Մ. — Լաւ կ'ըլլար դէպքին այս նախապատմութիւնը ամբաստանեալին անձնական հանգամանքներուն հետ քննութեան նիւթ ընել:

Դատախնագ. — Ես կը կարծեմ թէ լաւագոյն է այս մեկդի թողուլ եւ նախ բացման վճիռը կարդալ տալ:

Նախագահ. — (ատենին խորհրդակցութենէն ետքը.) Կը բաղձանք ամբաստանեալէն մանրամասն լսել թէ ինչպէս տեղի ունեցան ջարդերը եւ թէ իր ընտանիքին գլխէն ինչոր անցած են: Ամբաստանեալը թող մաս առ մաս պատմէ. եւ յետոյ իր պատմածը թարգմանուի:

Ա. — 1914ին պատերազմը սկսաւ եւ հայ զինուորները զինակոչ եղան. իսկ 1915 Մայիս ամսին լուր տարածուեցաւ թէ դպրոցները պէտք են գոցուիլ եւ թէ քաղաքին մեծամեծները եւ ուսուցիչները խմբովին ուրիշ տեղ պիտի առաքուին:

Մ. — Որոշ տեղեր կը համախմբուէին, արդեօք հաւաքատեղիներ:

Ա. — Չեմ գիտեր, կը համախմբուէին եւ ճամբայ կը հանուէին:

Ես երկիւղի մեջ էի, անէն դուրս չէի ուզեր ելլել: Եւս խումբերն արդէն տարուած էին, երբ լուր տարածուեցաւ թէ նախօրդ տեղահանեալները արդէն սպանուած էին. յետոյ հեռագրով մը իմացանք թէ այս տեղահանեալներէն միայն մեկ հոգի Մարտիրոսեանը, կենդանի մնացած էր:

Յունիսի սկիզբը հրաման ելաւ որ ժողովուրդը պատրաստուի քաղաքէն դուրս գալու. այն ալ ըսուեցաւ թէ դրամը եւ թանկարժէք առարկաները կարելի էր իշխանութիւններու քով պահեստի դնել: Երեք օր ետքը ժողովուրդն առաւօտը շատ կանուխ քաղաքէն դուրս հանուեցաւ:

Մ. — Մե՞ծ խմբերով:

Ա. — Երբ հրաման ելաւ որ ժողովուրդը քաղաքէն դուրս ելլէ, այն վայրկեանէն իսկ քաղաքէն դուրս ժողովուրդը որոշ խումբերու բաժնեցին եւ համախոսնեցին. յետոյ կարաւանի ձեւով եւ խումբերով յառաջ շարժեցին:

Ն. — Հրաման կար ունեցածը հետն առնելու:

Ա. — Անկարելի էր ամենայն ինչ հետն առնել. ձի, եւն. չըլլալուն պատճառով, այնչափ բան միայն կրնային առնել, որչափ որ իրենք կրնային տանիլ:

Ն. — Դուք կառք ունէիք ձեր իրերն առնելու համար.

Ա. — Առաջ ձի մ'ունէինք, որ պատերազմին սկիզբն արդէն ձեռքերնէս առին. յետոյ էջ մը գնեցինք:

Ն. — Եւ այդ էջը պիտի տանէր ձեր ամբողջ ունեցածը. հեռերնիդ կառք չունէիք:

Ա. — Եզան կառք մ'ալ ունէինք:

Ն. — Քանի որ քալեցիք:

Ա. — Չեմ գիտեր. քաղաքէն ելած օրերնիս իսկ ծնողքս սպանուեցան:

Ն. — Ո՞ր կը տարուէիք:

Ա. — Գէպի հարաւ . .

Ն. — Ո՞վ կ'ընկերանար կարաւանին:

Ա. — Ժանդարմներ, ձիաւոր եւ ուրիշ զինուորներ:

Ն. — Մե՞ծ թուով:

Ա. — Ճամբուն երկայնութեան՝ երկու կողմէն.

Ն. — Իսկ առջեւէն ու ետեւէն:

Ա. — Երկու կողմէն:

Ն. — Հսկելու համար որ մարդ չհեռանայ:

Ա. — Այո՛:

Ն. — Ի՞նչպէս պատահեցաւ Ձեր ծնողաց, եղբայրուքորերու մահը:

Ա. — Երբ խումբը քաղաքէն քիչ մը հեռացաւ, կեցուցին. ժանդարմները սկսան կողոպտել եւ կ'ուզէին խումբին զրամը եւ մեծագին իրերը ձեռք բերել:

Ն. — Ուրեմն պահապան զինուորներն իսկ տեղահանեալները կը թալանէին:

Ա. — Այո՛:

Ն. — Եւ ինչ պատճառ կը տրուէր ադոր:

Ա. — (նշանակալից ձեւով մը) Այդ մասին բան չըսուեցաւ. ամբողջ աշխարհին այդ անբացատրելի է, սակայն Աստուծոյ խորերը հնարաւոր է:

Մ. — Ուրեմն այսպիսի բաներ տեղի կ'ունենան առանց պատճառները հասկնալն ըլլալու:

Ա. — (ժպտելով) Այո՛, ըրին:

Մ. — Ուրիշ ազգերու ալ:

Ա. — Թուրքերը միայն Հայոց հետ այս կերպ վարուեցան:

Մ. — Ի՞նչպէս սպանուեցան Ձեր ծնողքը:

Ա. — Կողոպուտի ժամանակ կարաւանին առջեւէն մեր վրայ կրակեցին. այդ միջոցին ժանդարմներէն մին քոյրս քաշեց տարաւ, ասոր վրայ մայրս սկսաւ պոռալ. «Աչքերս կուրնան»: Այդ օրը այլ եւս չեմ կրնար յիշել, չեմ ուզեր որ այդ օրը յիշեցնեն ինձի. աւելի լաւ է որ մեռնիմ, քան թէ այդ սեւ օրը նկարագրեմ:

Մ. — Բայց ես Ձեզ ուշադիր կ'ընեմ թէ ատեանին համար շատ կարեւոր է, որ այս դէպքերը Ձեր բերնէն լսէ, վասն զի դուք միակն էք որ այս դէպքիս վրայ կրնաք տեղեկութիւն տալ: Փորձեցէք ինքզինքնիդ ժողովել եւ անձին տէր ըլլալ:

Ա. — Ես չեմ կրնար այս ամէնն ըսել. վասն զի ամէն անգամ կը վերապրիմ այդ ամէնը: Ամէնքը քաշեցին տարին եւ զիս ալ հարուածեցին. յետոյ տեսայ թէ ինչպէս եղբօրս գլուխը կացինով մը ձեղքեցին:

Մ. — Ձեր քոյրը, զոր քաշեցին տարին, ետ դարձա՞ւ:

Ա. — Այո՛, քոյրս քաշեցին տարին եւ բռնաբարեցին:

Մ. — Ետ եկա՞ւ:

Ա. — Ոչ:

Մ. — Ո՞վ ձեղքեց Ձեր եղբօր գլուխը կացինով:

Ա. — Հազիւ զինուորները եւ ժանդարմները ջարդն սկսած էին, երբ վրայ հասաւ նաեւ խուժանը եւ այդ միջոցին կրտսեր եղբօրս գլուխը ձեղքեցին. իսկ մայրս ինկաւ:

Մ. — Ի՞նչ բան է:

Ա. — Ձեմ գիտեր, գնդակէ մը թէ ուրիշ բան է:

Մ. — Հայրերնիդ ո՞ւր էր:

Ա. — Հայրս չտեսայ, նա աւելի յառաջ էր, բայց հոն ալ կուի կար:

Մ. — Դուք ի՞նչ ըրիք:

Ա. — Գլխուս հարուած մը ստացայ եւ գեաին ինկայ. անկէ ետքը բանէ տեղեկութիւն չունիմ:

Մ. — Զարդին տեղն ինկած մնացիք:

Ա. — Թէ հոն որչափ մնացի չեմ գիտեր. գուցէ երկու օր. երբ աչքերս բացի, շուրջս դիակներով լի տեսայ, վասն զի ամբողջ կարաւանը սպանուած էր, միտութեան պատճառով ամէն բան չէի կրնար զանազանել: Իսկզբան չէի գիտեր թէ ո՛ւր եմ. յետոյ սակայն իրականութիւնը հասկցայ թէ ամէն կողմն դիակ էր:

Մ. — Արդեօք մեռեալներու մէջ Ձեր ծնողաց եւ եղբայրուքոյրերու դիակներն ալ գտայք:

Ա. — Մօրս դիակը տեսայ երեսին վրայ ինկած, իսկ եղբորս դիակը իմ վրաս ինկած էր. աւելին չկրցայ ստուգել:

Մ. — Ի՞նչ ըրիք երբ աչքերնիդ բացիք եւ ոտքի ելաք:

Ա. — Երբ ոտքի ելայ, տեսայ թէ սրունքս վերաւոր էր եւ թեւէս արիւն կը հոսէր:

Մ. — Գլխու վրայ վէրք ունէիք:

Ա. — Ամէնէն առաջ գլխուս հարուած մը ստացայ:

Մ. — Գիտէք արդեօք թէ ի՞նչ բանով վերաւորեցին Ձեզ:

Ա. — Երբ ջարդերն սկսան, գլուխս ձեռքերուս մէջ առի, այնպէս որ չէի կրնար գիտնալ, միայն գոչումը կը լսէի:

Մ. — Ըսիք նախ թէ պահապաններ, ժանդարմներ եւ ձիաւոր զինուորներ էին. բայց յետոյ ըսիք թէ խուժանն ալ վրայ հասաւ. ի՞նչ կ'ուզէք ըսել ասով:

Ա. — Երզնկայի թուրք բնակչութիւնը:

Մ. — Ուրեմն այդ թուրք բնակչութիւնը հոն հասած էր եւ կողրպուտին մասնակից եղաւ:

Ա. — Այսչափս միայն գիտեմ թէ երբ ժանդարմները ջարդը սկսան, ժողովուրդը վրայ հասաւ:

Մ. — Ուրեմն մէկ կամ երկու օր ետքը ուշքի եկաք եւ տեսաք թէ Ձեր եղբօր դիակին տակը մնացած էիք, չկրցաք արդեօք ստուգել թէ Ձեր ծնողաց դիակներն ալ հոն էին:

Ա. — Երեց եղբօրս դիակը վրաս ինկած տեսայ:

Դատարխազ — Կարծեմ կրտսերագոյն եղբայրնիդ էր, որուն գլուխը կացնով ձեղքած էին:

Մ. — Ձեր կրտսեր եղբօր դիակն էր:

Ա. — Ո՛չ. երեցինը:

Ս. — Բայց Գուբ տեսած էք Չեր առջևը Չեր կրտսեր եղ-
քօր կացնի հարուած մ'ընդունիրը:

Ա. — Այո՛:

Ս. — Այն օրէն ի վեր Չեր ծնողքն այլ եւս չէք տեսած:

Ա. — Ո՛չ:

Ս. — Իսկ եղբայրութիւնը:

Ա. — Ո՛չ, անոնք ալ չէ:

Ս. — Ուրեմն կորսուած, աներեւոյթ կղած են:

Ա. — Մինչև այսօրս հետք մը չգտայ:

Ս. — Բայց Գուբ այնպէս անօգնական եւ առանց միջոցի
ինչ ըզիք:

Ա. — Ղեռներուն մէջ գիւղ մը գացի. հոն պառաւ մը զիս
իր տունն առաւ, բայց երբ վէրքերս բուժուեցան, ինձի ըսին թէ
աւելի չէին կրնար պահել զիս, վասն զի կառավարութիւնն ար-
գիլած էր, եւ անոնք որ իրենց քովը հայեր կը պահէին՝ մահուամբ
կը պատժուէին:

Ս. — Չեղ իրենց տունն ընդունողները հայ էին:

Ա. — Ո՛չ, քուրդ:

Ս. — Իսկ անկէ ո՞ր անցար:

Ա. — Շատ բարի մարդիկ էին այդ քուրդերը եւ ինձի խոր-
հուրդ տուին որ Պարսկաստան անցնիմ. քրդական հինցած հա-
գուստներ տուին ինձի, վասն զի իմ զգեստներս արիւնով լի էին,
զանոնք այրեցի:

Ս. — Գուբ ամէն միջոցէ զուրկ էիր, ուրեմն ինչով կ'ա-
պրէիր:

Ա. — Գարեհացով:

Ս. — Վէրքերու բուժումը ո՞րչափ տևեց:

Ա. — Քսան օր կամ մէկ ամիս:

Ս. — Անկէ ետքն ո՞ր երկար ատեն ապաստանարան գտար:

Ա. — Նախ քուրդերուն քով:

Ս. — Ո՞րչափ ատեն. ջարդը 1915ի յունիսին եղաւ:

Ա. — Գրեթէ երկու ամիս Տէրսիմի քուրդերուն մէջ մնա-
ցի. այդ միջոցին երկու ուրիշ փախստականներ ինձի միացան,
որոնցմէ իմացայ թէ խարբերդ ալ ջարդ եղած էր: Երեքս միասին
լեռներու եւ գիւղերու մէջէն փախանք. օրեր եղան որ միայն խո-
տով ապրեցանք: Ընկերներէս մին՝ կ'երեւայ թէ թունաւոր խոտ

մը կերած էր, ճամբան մեռաւ: Ընկերներէս երկրորդը բաւական կրթեալ մարդ էր եւ կ'ըսէր. «Եթէ այսպէս միշտ յառաջ քայլենք, անշուշտ Պարսկաստան կը հասնինք եւ անկէ Կովկաս»: Ուստի մտքերնիս գրինք ըստնրէ ու ձորերէ քայլելով Պարսկաստան անցնիլ: Յերեկը կը քնանայինք, իսկ գիշերը յառաջ կը քալէինք, այսպէս գրեթէ երկու ամիս քայլած էինք, երբ տեղ մը հասանք, ուր ուսու զինուորներ կային: Մենք քուրդի զգեստով էինք, բայց ոչ կօշիկ ունէինք եւ ոչ ալ գլխարկ: Մեզ բռնեցին եւ հարցաքննեցին. ընկերս ֆրանսերէն եւ անգղիերէն գիտէր եւ ջարդերու պատմութիւնը պատմեց եւ ըսաւ թէ ես ջարդերէն ազատած էի, ասոր վրայ մեզ ազատ թողուցին: Ես կ'ուզէի Կովկաս անցնիլ, բայց թոյլ չտուին. այն ատեն Պարսկաստան անցայ, ուր պատերազմ չկար: Պարսկաստան հիւանդացոյ եւ Մալմաստ մնացի. իսկ ընկերս Թիֆլիս գնաց. վերջէն ես ալ հոն անցայ եւ գրեթէ մէկ տարի մնացի:

Մ. — Հոն ի՞նչ կ'ընէիք:

Ա. — Հասնելուս պէս հայկական եկեղեցին գացի, հոն ինձի զգեստ, ուտելիք եւ դրամ տուին: Հոս ընկերս ինձմէ բաժնու եցաւ զիս վաճառականի մը յանձնելէն ետքը, իսկ վերջինս զիս իր խանութն առաւ:

Մ. — Հոն որչափ մնացիք:

Ա. — Մէկ տարի կամ քիչ մ'աւելի:

Մ. — Յետոյ ո՞ր գացիք:

Ա. — Այն միջոցին լուր ելաւ թէ ուսները Երզնկայ առած են, կ'ուզէի հոն երթալ ծնողքս եւ ազգականներս փնտռելու համար: Բաց աստի շատ լաւ գիտէի թէ մեր տունը դեռ դրամ կարգայն կ'ուզէի առնել: Իսկ տէրս կը ջանար զիս ետ կեցնել:

Մ. — Երզնկայ երբ հասար:

Ա. — 1916ի վերջերը:

Մ. — Հոն ի՞նչ գտար:

Ա. — Երբ հոն հասայ, բոլոր դռները խորտակուած գտայ, տան մէկ մասը կործանուած էր, իսկ երբ տունը մտայ՝ գետին ինկայ:

Մ. — Ուշաթափ եղար:

Ա. — Այո՛, ուշաթափուեցայ:

Մ. — Այս անգգայ վիճակը երկար տեւեց:

Ա. — Չեմ կրնար ըսել թէ որչափ երկար:

Մ. — Երբ ուշքի եկաք՝ ինչ ըրիք:

Ա. — Երբ ուշքի եկայ, երկու իսլամացած ընտանիքներու գացի, ասոնք ամբողջ քաղաքին մէջ միակ աղատածներն էին:

Մ. — Ուրեմն Գուք միայն երկու ընտանիք գտաք քաղաքին նախկին հայ ազգաբնակութենէն, որոնք իսլամացած էին. իսկ երբ ուսաները Երզնկան գրաւեցին, դարձեալ քրիստոնեայ եղած էին եւ իրենք զիրենք քրիստոնեայ կը զգային: Ուրեմն Երզնկայի բնակչութենէն մնացածն այս էր միայն:

Ա. — Այո՛, այս երկու ընտանիքն էին եւ ասդին անդին քանի մը առանձնականներ, ընդ ամէնը քսան հոգի, բայց միայն երկու ընտանիք:

Մ. — Ձեր հօրենական տան մէջ ուրիշ բան մը գտա՞ք:

Ա. — Գտայ քանի մը իրեր. մնացածը թալանուած եւ այրած էր. գտայ նաեւ պահուած դրամը:

Մ. — Այդ Ձեր ծնողքէն գիտէիք:

Ա. — Երկու եղբայրներս, հայրս եւ մայրս եւ ես գիտէինք դրամին տեղը. քոյրերս չէին գիտեր:

Մ. — Որչափ դրամ գտաք:

Ա. — 4800 թըքական ոսկի:

Մ. — Այդ դրամն առիք:

Ա. — Ի հարկէ:

Մ. — Անկէ ետքն ո՞ր գացիք:

Ա. — Քիչ մը ժամանակ դեռ հոն մնացի. վասն զի յոյս ունէի թէ դեռ աւելի թուով տարագրեալներ ազատած կ'ըլլան, եւ հնարաւոր կը համարէի թէ գուցէ ազգականներէս մէկուն կրնայի հանդիպիլ:

Մ. — Որչափ մնացիք Երզնկայ:

Ա. — Գրեթէ մէկ ու կէս ամիս:

Մ. — Անկէ ո՞ր անցաք:

Ա. — Թիֆլիս:

Մ. — Հոն ի՞նչ ըրիք:

Ա. — Հոն դպրոց յաճախեցի ուսուսրէն սորվելու համար:

Մ. — Ո՞ր դպրոցը:

Ա. — Հայկական դպրոց մը՝ Ներսիսեան, այդ տեղ գաղթականներու եւ ազատեալներու համար բաժին մը բացած էին, ուր կարելի էր ուսանիլ:

Ն. — Այդ տեղ ուսուցիչներէն սորվեցա՞ք:

Ա. — Հինգ ամսուան մէջ որչափ որ սորվել կարելի էր: Շատ բան մը չկրցայ սորվել, վասն զի խելքս գլուխս չէր եւ միշտ ցրուած էի:

Ն. — Յետոյ ֆրանսերէն ալ սորված էք:

Ա. — Սորվեցայ, բայց յուսացածիս չափ ոչ:

Ն. — Ո՞րչափ մնացիք Թիֆլիս:

Ա. — Մօտաւորապէս երկու տարի:

Ն. — Ե՞րբ ելաք Թիֆլիսէն:

Ա. — 1919ի սկիզբը, կարելի է փետրուարին:

Ն. — Ո՞ւր գացիք:

Ա. — Կ. Պոլիս:

Ն. — Հոն քիչ ըրիք:

Ա. — Լրագրի մէջ յայտարարութիւններ դրի եւ կը կարծէի այդ կերպով ազգականներս գտնել, որոնք գուցէ Միջագետքէն փախած ալլատած էին:

Ն. — Այդ ժամանակ արդէն Կ. Պոլիս մեծ յեղաշրջում մը տեղի ունեցած էր. ո՞րչափ մնացիք Կ. Պոլիս:

Ա. — Գրեթէ երկու ամիս:

Ն. — Ընկէ ո՞ւր անցաք:

Ա. — Սալոնիկ:

Ն. — Իսկ անկէ՞:

Ա. — Սերբիա:

Ն. — Ընկէ՞:

Ա. — Գարձեալ Սալոնիկ:

Ն. — Ընկէ՞:

Ա. — Ընկէ Պարիս:

Ն. — Կենաց որոշ ծրագիր մը չունէիք. ինչո՞ւ համար էր այս թափառական կեանքը:

Ա. — Ես ուսանիլ կ'ուզէի, բայց միտքս միշտ խառնաշփոթ էր եւ չէի ուզեր տեղ մը հաստատուիլ, վասն զի որ եւ է որոշ կուսման յակում չունէի:

Ն. — Սալոնիկ եւ Սերբիա դպրոց յաճախեցիք եւ կը սորվէիք:

Ա. — Ոչ. Սալոնիկ ազգականներուս գացի՝ բժշկուելու համար:

Մ. — Ի՞նչ հիւանդութիւն ունէիր:

Ա. — Զգային բռնկումներ.

Մ. — Քանի անգամ կրկնուած են այն բռնկումները, զորս ունեցար առաջին անգամ, երբ Չեր հայրենի տունը վերստին տեսար:

Ա. — Երդնկայ երկու անգամ ունեցայ, բայց չեմ կրնար ըսել թէ ինչպէս էին այդ բռնկումները. ամէն անգամ որ ջարդերու պատկերներն աչքիս առջեւ կը պատկերանային այդ բռնկումները կ'ունենայի:

Մ. — Սերբիա, Կ. Պոլիս եւ Սալոնիկ եղած ատեննիդ այսպիսի բռնկումներ ունեցա՞ր:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Պարիս ե՞րբ անցար:

Ա. — 1920ին:

Մ. — 1920ի սկիզբը:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Կ. Պոլիս, Սալոնիկ եւ Սերբիա շատ յարաբերութիւններ ուէ՞իր:

Ա. — Այո՛, ազգականներու հետ:

Մ. — Ազգականներու եւ տարագրեալներու հետ այս դէպքերուն վրայ խօսած է՞ր եւ արդեօք ասով անոնց յիշատակը Չեր մէջը վերականգանացած է:

Ա. — Այո՛, անոնց վրայ շատ կը խօսէի:

Մ. — Այս խժոճութիւններու հեղինակը ո՞վ կը համարուէր:

Ա. — Խժոճութիւններու հեղինակներու ո՞վ ըլլալը իմացայ լրագիրներէն, Կ. Պոլիս եղած ժամանակ:

Մ. — Աւելի առաջ գիտէ՞իր թէ ո՞վ էր այս ջարդերուն հեղինակը, կամ Չեր հայրենի տան մէջ ո՞վ կը համարուէր հեղինակը:

Ա. — Այդ մասին բան մը չէի գիտեր:

Մ. — Ե՞րբ այն համոզման եկար թէ Թալէաթ փաշան էր անոնց հեղինակը:

Ա. — Կ. Պոլիս եղած ժամանակս լրագիրներէն այդ համոզման եկայ:

Մ. — Արդեօք տեղեկութիւն մը առիր թէ այդ ժամանակ Թալէաթ փաշան ո՞ր կը գտնուէր:

Ա. — Կ. Պոլսոյ մէջ՝ ո՛չ . կը կարծէի թէ Կ. Պոլիս է եւ տեղ մը ծածկուած է:

Ն. — Այն ժամանակ արդէն մտքերնիդ զբլիբ որ վրէժ լուծէք այն մարդէն, որ Չեր ընտանեաց ախուր բախտին մեղապարտն էր:

Ա. — Ո՛չ:

Ն: — Լաւ է, կարծեմ այժմ կարդալ բացման վճիռը:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ամբաստանեալին այս ալ կ'ուզէի հարցնել, թէ արդեօք լրագիրներուն մէջ կարդացած էր որ Թալէաթ փաշան այս խժոժութիւններու համար Կ. Պոլիս զինուորական ատենանէն մահուան դատապարտուած էր:

Ա. — Կարդացած էի եւ Կ. Պոլիս կը գտնուէի, երբ ջարդերու հեղինակներէն Քէմալ կախաղան հանուեցաւ. լրագիրներն այդ միջոցին գրեցին թէ Թալէաթ եւ Էն վէր փաշան ալ մահուան դատապարտուած են:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Երզնկայի մէջ որչափ հայ բնակչութիւն կար:

Ա. — Գրեթէ քսան հազար:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Յունիսի սկիզբը հրաման ելան. կամ կարգադրութիւն եղան որ բոլոր հայերը խումբերով եւ հինգ վեց հօգի մէկ կարգ տեղահանուին:

Ա. — Այո՛, այդպիսի հրաման մը ելաւ:

Դատախազ. — Գիտէք թէ որմէ ելաւ այդ հրամանը, վայիէն թէ զինուորական վարչութիւնէն:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Այս միջոցին արդէն պաշարման վեճակ յայտարարուած էր:

Ա. — Կըսուէր թէ հրամանը Կ. Պոլսէն եկած էր:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Որչափ երկարութիւն ունէր կարաւանը, մէկ ժամու:

Ա. — Չեմ գիտեր, գուցէ հինգ ժամու:

Պ. — Բոլոր բնակչութիւնը տեղահանուեցաւ եւ դուրս քշուեցաւ, եւ Չեր Երզնկայ վերագործին միայն երկու քնտանիք եւ քանի մը հօգի գտար:

Ա. — Այո՛:

Պաշտպան Դր. Միմայէր. — Խնդրեմ հարցուցէք ամբաստանեալին թէ գիտէ՞ արդեօք որ 1908ին հայերը Երիտասարդ

Թուրքերու, իմասնաւորի թալէաթ եւ Էնվէր փաշայի հետ
 միացած յեղափոխութիւնը յառաջ բերին եւ իրենց ազգային
 յոյսերը անոնց վրայ դրած էին, բայց յետոյ զարհուրելի կերպով
 յուսախար եղան, երբ տեսան թէ Երիտասարդ Թուրքերը սուլթան
 Ապտուլ Համիտէ աւելի վատ կը վարուէին:

Ա. — 1908 ին ես դեռ շատ փոքր էի եւ խելքս չէր հաս-
 ներ. բայց երբ քիչ մը հասակս առի եւ խելահաս եղայ, ինձի
 պատմեցին թէ հայերը Երիտասարդ Թուրքերու հետ գործակցած
 էին եւ թէ յետոյ անոնք չափազանց յուսախար եղած էին, երբ
 1909 ին Ատանայի մէջ ջարդեր կատարուած էին եւ 40.000 հոգի
 զոհ գացած էր անոնց:

Նախագահ. — Ես կը բաղձամ նախ բացման վճիռը կար-
 գալ տալ:

Ատենադպիրը. (կը կարգայ բացման վճիռը.)

Մերենականութեան ուսանող համարեալ Սո-
 դոմոն Թէհլիբեանը — ծնած 2 ապրիլ 1897
 Բագաոիճ, Թրքահայաստակ եւ հայ-բողոքական — որ
 Շարլոտտենը սրգ, Հարդէնբերգ փողոց 37, Դիտ-
 մանի քով կը ընակէր եւ 1921 մարտ 16էն ի վեր
 քանտ կը գտնուի,

Կամբաստանուի

1921 մարտ 15ին Շարլոտտենքուրգի մէջ թըր-
 քական նախկին մեծ եպարքոս Թալէաթ փաշան
 դիտմամբ սպաննելուն եւ սպանութիւնը խորհրդա-
 ծութեամբ կատարած ըլլալուն համար:

Ոճրագործութիւն ըստ պատմական օրինագրքի
 211^ա յօդուածի.

Յիշեալ հիմունքներու վրայ քանտարկութիւնը
 կը շարունակուի:

Բերլին, 16 ապրիլ 1921.

Նահանգային Գ. դատարան. պատժոյ 6^ա
 սննեակ:

Նախագահ. — (Թարգմանին) Հաղորդեցէք ամբաստանալին թէ բացման վճիռը զինքը կը մեղադրէ թաւէ աթ փաշան խորհրդածուծեամբ սպաննած ըլլալուն համար:

Ամբաստանալը կը լռէ.

Ն. — Եթէ այս մեղադրանքին այժ կամ ոչ ըսելով պատասխանելու ստիպուէիք, ինչ պատասխան պիտի տայիք:

Ա. — Ա՛յ:

Ն. — Բայց նախապէս ուրիշ կերպ կը վարուէիք. Գուք կ'ընդունէիք թէ այդ գործը խորհրդածեալ կատարած էիք:

Ա. — Ե՛րբ ըսած եմ այդ:

Ն. — Ուրեմն այսօր չէք ուզեր ըսած ըլլալ: Բայց հետեւինք դէպքերուն Պարիսէն ասդին: Գուք զանազան առիթներու մէջ եւ զանազան ժամանակներ խոստովանած էք թէ թաւէ աթ փաշան սպաննելու որոշումն ըրած էիք:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Խնդրեմ հարցուցէք ամբաստանալին թէ ինչո՞ւ արդեօք ինք զինքը յանցաւոր չի համարիր:

Նախագահը սոյն հարցումը կ'ուզէ ամբաստանալին:

Ա. — Ինք զինքս յանցաւոր չեմ համարիր, վասն զի խիղճս հանգիստ է:

Ն. — Խղճերնիդ ինչո՞ւ հանգիստ է:

Ա. — Մարդ մը սպաննած եմ, բայց մարդասպան չեմ:

Ն. — Վ'ըսէք թէ խղճի խայթ չունիք, Չեր խիղճը մարդու է. Գուք Չեղ չէք յանդիմաներ: Բայց հարցուցէք Գուք Չեղի Երդեօք թաւէ աթ փաշան սպաննել կ'ուզէիք:

Ա. — Այս հարցումը չեմ հասկնար. ըսյց ես զինքն արդէն սպաննած եմ:

Ն. — Վ'ուզեմ ըսել թէ զինքն սպաննելու ծրագիր ունէիք:

Ա. — Ես որ եւ է ծրագիր չունէի:

Ն. — Ե՛րբ արթնցաւ Չեր մէջ այդ գաղափարը:

Ա. — Գէպքէն գրեթէ երկու շաբաթ առաջ, ինք զինքս շատ վատ կը զգայի եւ ջարդերու պատկերները դարձեալ աչքերուս առջեւ կը նկարուէին: Մօրս դիակը տեսայ. այդ դիակը ոտքի ելաւ եւ առջեւս կանգնեցաւ եւ ըսաւ ինձի. Գու տեսար թէ թաւէ աթ հոս է եւ անտարրե՞ր կը մնաս. դու այլ եւս իմ զաւակս չես:

Մ. — (Այդ խօսքերը կրկնելով երգուեալներուն.) Իսկ
Գուք Բնչ ըրիք:

Ա. — Յանկարձ արժնցայ եւ որոշեցի այդ մարդը սպաննել:

Մ. — Պարիս եւ ժընէվ եղած ժամանակնիդ եւ կամ երբ
Բերլին եկաք այդ որոշումն արդէն չէիք ըրած:

Ա. — Որ եւ է որոշում չէի տուած:

Մ. — Ընդհանրապէս գիտէիք արդեօք թէ Թաւլէա թ
փաշան Բերլին է:

Ա. — Ո՛չ:

Մ. — Ամբողջ 1920 տարին Պարիս մնացիք:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Հոն Բնչ կ'ընէիք. ֆրանսերէն սորվեցաք:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Ուրիշ ոչնչ. արուեստագիտական ուսում չէիք ըննր:

Ա. — Ո՛չ, ուրիշ որ եւ է զբարում չունէի:

Ա. — Բայց Գուք ծրագիր ունէիք Բերլին այդ ուսմանց
Տեաեւելու:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Ժընէվ օգտագործեցիք՝ Բերլին աւելի դիւրութեամբ
անցնելու համար:

Ա. — Ժընէվ ալ անգամ մը տեսնել կ'ուզէի:

Մ. — Պարիս հայրենակիցի մը հետ էիք. պատմեցէք թէ
Բնչպէս ժընէվ հասաք եւ անկէ Բերլին:

Ա. — Ժընէվ երթալու համար զուիցերական հիւպատոսա-
րանէն «վիզա» հարկաւոր էր. հոն մարդու մը պատահեցայ, որ
թէեւ զուիցերական հպատակ՝ բայց հայ էր եւ ժընէվ բնակարան
մ'ունէր: Հարցուցի անոր թէ Բնչ կերպով կրնայի «վիզա»
ստանալ. ըսաւ թէ «վիզա» ստանալու համար ամենէն լաւն է
եթէ ես իրեն ժընէվ ունեցած բնակարանն առնէի, վասն զի ինքք
Հայաստան կ'ուզէր երթալ: Էջանձն առի, եւ իր տանտիկնոջ յանձ-
նարարական մը տուաւ, զոր գործածեցի: Նոյեմբեր 21ին Պարիսէ
ժընէվ անցայ. ժընէվ միայն կարճ ժամանակ կեցայ եւ Բերլին
եկայ, եւ մտաւորապէս 1920ի դեկտեմբերի սկիզբը Բերլին էի:

Մ. — Ի՞նչ քայլեր առիք հոս գալու համար:

Ա. — Ընցագիրս «վիզա» ընել տուի:

Ն. — Գուք ի սկզբան միայն կարճ ժամանակով Կերմանիա մանեյու իրաւունք ունէիք:

Ա. — Միայն ութ օրուան համար:

Ն. — Հոս հասնելէն ետքը Բերլինի ո՞ր կողմը գացիք:

Պաշտպան Դր. Միմայէր. — Կը ներուիք քննի ամբաստանեալին անձնականին հայող հարցում մ'ընել: — Գիտէք թէ քննչ հպատակ էք, ի մասնաւորի մարտ 15ին. գիտէք թէ քննչ հպատակ էք թ.ալէա թ փաշան գիտէք թէ 1921 փետրուարէ սկսեալ թուրքիա Հայ Հանրապետութեան հետ պատերազմի մէջ է, եւ թէ այդ կոխը իր բնորոշակէտը հասած էր մարտ 1էն մինչեւ 1 ապրիլ, 1921, տարածուելով 120 հազարամետրի վրայ:

Ա. — Այո՛, գիտեմ:

Ն. — Ուսկից գիտէք:

Ա. — Ըրագիրները գրած էին:

Ն. — Հայաստանի եւ թուրքիայի միջեւ պատերազմական գրութիւնը մարտ մէկէն սկսեալ միայն գոյութիւն ունէր, իսկ դէպքը պատահեցաւ մարտ 15ին. այդ ժամանակամիջոցին կարգացիք:

Ա. — Այո՛, ըրագիրներու մէջ:

Ն. — Երբէն ի վեր պատերազմը սկսած է:

Ա. — 1918ի վերջերը. թուրքերը մինչեւ թիֆլիս եկան:

Ն. — Կ'ուզեմ ըսել թէ պաշտօնական պատերազմի յայտարարութիւն եղած է:

Պաշտպան Դր. Միմայէր. — Կատարելապէս:

Ն. — Ուրեմն մարտ 1էն սկսեալ Մեծամասնականները եւ Երիտասարդ թուրքերը ուս ուսի Հայաստանի դէմ կը կռուին: Գիտէիք արդեօք, ամբաստանեալ, թէ Հայաստանի դէմ այդ մեծամասնական-թուրքական արշաւանքը Մոսկուայէ օժանդակած էր Էնվէր փաշան եւ թէ անդին վրայ պատերազմը կը ղեկավարէր:

Ա. — Այո՛, այդ ալ գիտէի:

Իրազեկ Դր. Լիսլաման. — Խնդրեմ հարցնէիք թէ մայրը երազը մէջ թէ կիսարթուն վիճակի մէջ երեւցած է:

Ն. — Գեո կ'անգրագառնամ: — Իսկզբան ութ օր միայն մնալու հրաման ունէիք եւ յետոյ մշտապէս հոս մնալու թոյլտուութիւն ստացա՞ք:

Ա. — Այո՛, խնդրագիր մը տուած էի:

Ն. — Յունուարի սկիզբը Աուգսբուրգէր փողոց 51 տեղափոխուեցար:

Ա. — Գեկտեմբերին:

Ն. — Ոստիկանատունը ծանուցուած էք յունուարին. հոն Ձեր հայրենակիցը Աբէլեանը կը բնակէր:

Ա. — Այո՛:

Ն. — Յետոյ բնակարանիդ դարձեալ փոխեցիք:

Ա. — Այո՛:

Ն. — Ե՞րբ:

Ա. — Գրեթէ երկու շաբաթ առաջ:

Ն. — Մարտ 5ին տիկին Գիտմանի քով անցած էիք, Բնչէր պատճառը:

Ա. — Երբ մայրս երեւցաւ ինձի, որոշեցի թաւէ աթոռ սպաննել. այս պատճառով ալ բնակարանս փոխեցի:

Ն. — Այսպէս ըսելու համար գէպքը կը նախապատրաստէիք:

Ա. — Մօրս ինձի պատուիրելէն ետքն երկրորդ օրն ինքն իրենս ըսի թէ պէտք եմ զինքը սպաննել:

Ն. — Եւ այդ վայրկեանէն սկսեալ կը ջանայիք այդ որոշումը ի գործ դնել:

Ա. — Երբ նոր բնակարանս անցայ, քիչ մը մոռացութեան տուի մօրս ըսածը:

Ն. — Մոռացութեան տուիք. բայց ես կարծեմ միայն անոր համար նոր բնակարանը վարձեցիք, վասն զի Ձեր մայրը Ձեզ յանդիմանած էր թէ Գուք անտարբեր էիք:

Ա. — Այդ միջոցին մոմտուքս բռնեց եւ ես ինք իրենս կ'ըսէի, թէ Բնչպէս կրնաս մարդ մը սպաննել:

Ն. — Գուք Ձեզի կը հարցնէիք թէ Բնչպէս ի վիճակի պիտի ըլլայիք թաւէ աթոռ փաշան սպաննելու:

Ա. — Ես ինք իրենս կ'ըսէի թէ ի վիճակի չեմ մարդ մը սպաննելու:

Ն. — Ես այս լաւ չեմ հասկնար. քիչ մը առաջ պատասխանեցիք թէ այն օրէն ի վեր մտքերնիդ զրած էիք շարդ ենք բէրդ փոխողը փոխադրուիլ, ուրեմն գիտէիք թէ թաւէ աթոռ փաշան զիմացը կը բնակէր:

Ա. — Այո՛:

Յ. — Ուրեմն դուք մտադրած էիք անոր մօտերն ապրիլ:

Ա. — Մօրս այն խօսքերը ըսելէն ետքը:

Յ. — Այն ժամանակ որոշում տուիք, ի՞նչ որոշում էր այդ:

Ա. — Թէ կ'ուզեմ զանիկա սպաննել:

Յ. — Ըսէք խնդրեմ, ճիշդ է որ ասկէ յառաջ արդէն առուգած էիք թալէաթ փաշան Բերլին կը գտնուէր:

Ա. — Այո՛, մօտաւորապէս հինգ շաբաթ առաջ զինքը սեսած էի:

Յ. — Ո՞ր:

Ա. — Փողոցի վրայ. ուրիշ երկու էրիկ մարդու հետ պննդանարանական պարտիզի կողմերէն կու գար. ըսցի որ թուրքերէն կը խօսէին եւ մեկուն «փաշա» տիտղոսը կու տային. ետ դարձայ եւ տեսայ թէ այդ մարդը թալէաթ փաշան էր: Անոնց ետեւէն գացի մինչեւ շարժապատկերի մը քով հասայ. շարժապատկերի դռան առջեւէն տեսայ թէ միւս մարդիկներէն մին հեռացաւ, թալէաթի ձեռքը համըտրեց եւ «փաշա» տիտղոսը տուաւ. իսկ միւս երկուքն ալ տուն մը մտան:

Յ. — Երդեօք այդ վայրկեանին արդէն թալէաթը սպաննելու գաղափարն ունեցա՞ք:

Ա. — Այդ գաղափարը չունեցայ. բայց ինք զինքս գէշ կը դգայի եւ շարժապատկերին մէջ կարծես թէ ջարդերու բոլոր պատկերները վերականգանացան իմ առջեւ, ելայ անկէ եւ տուն գացի:

Յ. — Ուրեմն, ինչպէս ըսիք, այս Ձեր շարդներէրդ փողոցը փոխադրուելէն 4—5 շաբաթ առաջ պատահած էր:

Ա. — Այո՛:

Յ. — Ստոյգ չէ՞ ուրեմն թէ դուք աւելի առաջ արդէն իմացած էիք թալէաթ փաշան Բերլին կը գտնուէր:

Ա. — Ո՛չ:

Յ. — Այս հարցումն ուղղցի ես, վասն զի ամբաստանալը ուրիշ աթիւ մը յայտարարած էր, թէ Բերլին անոր համար եկած էր, որովհետեւ ուսանիլ կ'ուզէր եւ իմացած ալ էր որ թալէաթ Բերլին կը գտնուէր:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Դորդոն. — Ամբաստանալին այսօր ըսածը մօտաւորապէս կը համապատասխանէ իր վերջին անգամ

ըրած յայտարարութիւններուն, թէ դէպքէն 2 շարաթ առաջ իր մօր ոգւոյն երեւալուն վրայ է որ Թաւէ ա թ սպաննելու որոշում յղացաւ, եւ այս պատճառով ալ շարդենրէրգ փողոցը փոխադրուեցաւ:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Այդ վայրկեանէն սկսեալ արդեօք Թաւէ ա թ փաշայի ըրածն ու թողածը հետապնդելը եւ վերահասկելը Չեր բան ու գործը չորիք:

Ա. — Ո՛չ. երբ նոր բնակարանս անցայ, միտքս դրած էի իմ առօրեայ սովորական գործերովս զբաղիլ:

Մ. — Ուրեմն դուք ի վիճակի եիք Չեր սովորական գործերովը զբաղելու, շարունակելու Չեր դասերը Օր. Բայլըն զո՞նի եւն քով:

Ա. — Իսկզբան փորձեցի ուսումն առաջ տանիլ: Պրոֆ. Վասիբէրի գացած ժամանակս այն աստիճան վատ եւ տկար կը զգայի ինք զինքս, որ շատ չէի կրնար աշխատիլ. անոր համար ալ Օր. Բայլըն զո՞նի ըսի այլ եւս չեմ կրնար դաս առնել, վասն զի հանգստեան պէտք ունէի եւ իրապէս ալ վերջին ժամանակները այլ եւս ուսման չէի հետեւեր:

Մ. — Չեր՝ հայրենակիցներու հետ ունեցած յարաբերութիւնները մինչեւ մարտ 15 սովորական ձևով շարունակեցիք:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Չեր մայրը ուրիշ անգամներ ալ երեւցաւ Չեզի:

Ա. — Տարդերը եւ անոնց պատկերները շատ անգամ կը նկարուէին աչքերուս առջեւ, իսկ մայրս քիչ անգամ միայն:

Մ. — Ե՞րբ կ'ունենայիք այդ տեսիլները, ցերեկը:

Ա. — Ո՛չ, գիշերը:

Մ. — Ի՞նչ պատճառով ժամանակին Պրոֆ. Վասիբէրի դիմած էիք:

Ա. — Ինք զինքս շատ վատ կը զգայի:

Մ. — Հո՞ս՝ Բերլինի մէջ ալ ջլային նոպաներ ունեցար, այնպէս չէ:

Ա. — Քանի մը:

Մ. — Առաջին անգամ ե՞րբ:

Ա. — Ճիշդ չեմ կրնար ըսել:

Մ. — Ե՛րբ էր այն բռնկումը, որուն միջոցին դրամատան պաշտօնեայ մը Չեղ վեր վերցուց եւ Երուսայէմէր փողոցէն տուն տարաւ:

Ա. — Այդ Բերլինի մէջ առաջին բռնկումն էր:

Մ. — Այն միջոցին դեռ Առ.գարուրգէր փողոցը կը բնակէիք:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Ի՞նչպէս պատահեցաւ այս առաջին բռնկումը:

Ա. — Երուսայէմէր փողոցէն կը քայլէի, չեմ գիտեր թէ դռան առջեւ թէ փողոցին մէջ ինկայ, երբ արթնցայ տեսայ որ բազմութիւն մը չորս դիւս պատած էր, ինձի դեղ մը տուած էին. պաշտօնեայ մը հարցուց թէ ո՛ւր կը բնակէի եւ մինչեւ ստորերկրեայ երկաթուղին ընկերացաւ. հոն երկաթուղի մտայ, եւ կը տուն հասայ՝ սանդուխին վրայ դարձեալ ինկայ:

Մ. — Ինչո՞ւ համար Պրոֆ. Աստիբէրի գացիք, այս անկումներուն համար թէ որ եւ է ուրիշ հիւանդութիւն մ'ունէիք:

Ա. — Ինամուելու համար:

Մ. — Այս անկումը Չեր հայրենակից Արէլեանի պատմեցիք եւ արդեօք անո՞ր խորհրդին վրայ Պրոֆ. Աստիբէրի գիմեցիք: Բայց այդ մասին կը լսենք, երբ վիաները հարցաբնուին:

Պաշտպան Դր. Փոն Դորդոն. — Քիչ մը առաջ նկատողութիւն մը լաւ չհասկցայ: Արդեօք ճիշտ հասկցած եմ, թէ ամբաստանեալը, Թալէաթի մօտ ըլլալու համար շարդներէրգ փողոցի բնակարանը վարձելէն ետքն ալ, ժամանակ մը այդ գիտաւորութիւնը մոռացութեան տուած է, վասն զի սկսած է մտածել թէ մարդ սպաննել չըլլար. մէկ խօսքով, արդեօք այն որոշումը, զոր ըրած էր մօրն երեւնալուն, իր մէջ հաստատ մնացած է թէ ժամանակ մը մոռցած է զայն եւ իր սովորական գործերով պարսպած, վասն զի կը մտածէր թէ մարդ սպաննել չըլլար:

Մահազան. — Ըսաւ թէ իր որոշման մէջ կը տատամներ:

Ամբաստանեալ. — Այդպիսի տատամումներ կ'ունենայի. երբ ինք զենքս վատ կը զգայի, միտքս կը դնէի մօրս պատուէրը գործադրել. բայց երբ ինք զենքս լաւ կը զգայի կ'ըսէի ինք իրենս. մարդ սպաննել չըլլար:

Մ. — Ուրեմն ամբաստանեալն իր սովորական կեանքը առաջ տարած է, թէ եւ քիչ մը դժուար կու գար իրեն: Ծանօթ-

ներու յարարերու թեան մէջ ալ որ եւ է փոփոխութիւն չէր նկատուէր. որոնք էին Չեր ծանօթները:

Ա. — Թէր զի պաշեան, Էֆթեան, Գալուստեան, Աբէլեան:

Մ. — (Թարգմանին) Գո՞ք ալ:

Ջարարեանց. — Այո՛:

Մ. — Յունուարէն ասդին Օր. Բայլընդունէ դաս առնելէն զատ ուրիշ ինչ կ'ընէիք:

Ա. — Հայ ընտանիքներու կ'այցելէի, թատրոն եւ պարահանդէսներ կը յաճախէի:

Մ. — Կարծեմ պարի ալ դաս կ'առնէիք:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Ե՞րբ:

Ա. — Յունուարէն սկսեալ:

Մ. — Արդեօք ճշմարիտ է թէ այս պարի դասերու ժամանակ ալ անգամ մը վերնտա նոպայ մ'ունեցած էք:

Ա. — Այո՛.

Մ. — Ճշմարիտ է արդեօք թէ յունուարին ալ այդպիսի նոպայ անցուցած էք. արդեօք այս նոյն է անոր հետ, զոր դրամանէն դարձած ատեն ունեցած էք, թէ աւելի վերջը պատահած է:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Այս երկու — մին պարի դասի ժամանակ եւ միւսը փողոցի վրայ — նոպաներէն զատ ուրիշ ալ ունեցած էք:

Ա. — Այո՛, տունը:

Մ. — Միայն տունը, փողոցի վրայ չէ՞:

Ա. — Ո՛չ:

Մ. — Ուրիշ ինչ կ'ընէիք:

Ա. — Թէր զի պաշեանի, Էֆթեանի եւ Աբէլեանի հետ մտերմական յարարերութեան մէջ էի:

Մ. — Թատրոն կը յաճախէիք:

Ա. — Այո՛, բայց աւելի շարժապատկերի կ'երթայի:

Մ. — Օրը որչափ կը զբաղէիք:

Ա. — Առաւօտը լեզուներով կը զբաղէի եւ Օր. Բայլընդունի քով դաս կ'առնէի:

Մ. — Ո՞ր կ'ուտէիք:

Ա. — Որոշ ճաշարան մը չունէի:

Մ. — Կէսօրէն ետքն ալ դաս ունէիք:

Ա. — Մեծ մասամբ միայն կէսօրէն ետքն էին դասերս:

Մ. — Լեզու սորվելէն զատ, արուեստագիտական ուսումնե-
րով ալ կը զբաղէիք:

Ա. — Ո՛չ. միշտ լեզուններով կը պարապէի:

Մ. — Ի՞նչ լրագիրներ կը կարդայիք:

Ա. — Հայերուն քով Հայ թերթեր կը գտնէի եւ կը
կարդայի:

Մ. — Ուրիշ օտարերկրեայ լրագիրներ չէիք կարդար:

Ա. — Մէկ երկու անգամ ուսերէն լրագիրներ ձեռքս
ինկան:

Մ. — Գառնանք դարձեալ մինչեւ մտնուած ամիսը, երբ Տիգրին
Գիտ մանի քով փոխադրուած էիք. Ձեր նախորդ օտարերկրեայ,
տիգրին Շատելու մի Հետ ինչպէս էիք:

Ա. — Իրեն Հետ շատ լաւ էի:

Մ. — Տիգրին Գիտ մանի քով ալ գո՞՞չ էիք:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Ի՞նչպէս եղաւ որ սպանութիւնն ըրիք:

Ա. — Վասն զի մայրս ըսած էր, ազոր վրայ կը խորհէի եւ
երբ մտնա 15ին թ. ալ էա թ ը տեսայ . . .

Մ. — Ո՞ւր տեսաք զինքը:

Ա. — Սենեակիս մէջ քայլելով կը կարդայի եւ տեսայ թէ
թ. ալ էա թ անէն դուրս կ'երևէր:

Մ. — Տեսաք թէ թ. ալ էա թ դուրս կ'երևէր:

Ա. — Նախ տեսայ զինքն իր բնակարանը պատշգամի վրայ,
բայց յետոյ դուրս ելաւ: Երբ դուրս ելաւ, մայրս դարձեալ
միտքս եկաւ, զինքը դարձեալ առջեւս տեսայ, տեսայ նաեւ առ-
ջեւս այն մարդը, որ իմ՝ ծնողացս, քոյրերուս եւ եղբայրներուս
սպանութեան պատճառը եղած էր:

Մ. — Ձեր ազգականները տեսաք մտքով եւ կը կարծէիք
թէ թ. ալ էա թ փաշան պատասխանատու էր ոչ միայն Ձերին-
ներուն՝ այլ նաեւ Ձեր ազգակիցներուն թափուած արեան համար:
Գիտէիք արդեօք թէ թ. ալ էա թ փաշան դուրս պիտի ելլէր:

Ա. — Ո՛չ:

Մ. — Յետոյ ի՞նչ ըրիք:

Ա. — Այն վայրկենին որ դուրս ելաւ, եւ ատրճանակս առի
ետեւէն վազեցի եւ զինքը գնդակահարս ըրի:

Մ. — Ատրճանակը ո՞ր կը պահէիր:

Ա. — Ճերմակեղէններու հետ սնտուկիս մէջ:

Մ. — Ատրճանակը լեցուն էր:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Ո՞րչափ ժամանակէ ի վեր ունէիք այդ ատրճանակը:

Ա. — Թիֆլիս եղած ժամանակս 1919ին գնած եւ հետս
բերած էի: Լսած էի թէ թուրքերը եթէ դարձեալ գան եւ գեր-
մանացիները հոն չգտնեն, դարձեալ ջարդեր պիտի կատարուէին:

Մ. — Երբ թաւէ ա թանէն դուրս ելաւ Գուր դարձեալ
տեսիլ ունեցա՞ր. արդեօք աճապարանօք թէ հանդարտութեամբ
մօտեցաք պայուսակին:

Ա. — Ճիշդ չեմ կրնար ըսել. երբ զինքը տեսայ՝ մայրս
առջեւս ելաւ, ու ես դուրս նստուեցայ:

Մ. — Գուրս ելած ատեննիդ թաւէ ա թը դիմացի մայ-
թին վրայ տեսաք:

Ա. — Այո՛. դէպի Անդանաբանական պարտէզին ուղղու-
թեամբ:

Մ. — Իրեն մօտեցա՞ր եւ այս դիտմամբ Հարդենբերգ
փողոցը կտրեցիր:

Ա. — Փողոցի այս կողմէն վազեցի մինչեւ որ իրեն հասայ,
յետոյ փողոցը կտրեցի եւ իրեն վրայ քալեցի:

Մ. — Անոր երեսը դիտեցիր, հետը խօսեցա՞ր:

Ա. — Հետը չխօսեցայ. մայթին վրայ անոր քովէն անցայ
եւ յետոյ վրան կրակեցի:

Մ. — Իրապէս իրեն քովէն անցա՞ր. ետեւէն դէպի յառաջ
քալողին վրայ կրակեցիր. թէ կողմնակի ետեւէն մօտեցաք եւ կրա-
կեցիր:

Ա. — Թաւէ ա թ փաշային հասած ժամանակս արդէն
ետեւը կը գտնուէի:

Մ. — Ուրեմն կոնակէն կրակեցիր:

Ա. — Այո՛:

Մ. — Գլխուն նշան առիք:

Ա. — Բոլորովին մօտեցայ անոր:

Մ. — Ատրճանակին փողը գլխուն մօտ բռնեցիր:

- Ա. — Այո՛:
- Ն. — Յետոյ ի՞նչ եղաւ:
- Ա. — Այսչափ գիտեմ՝ միայն — աւելին չեմ կրնար ստորագրել — թէ թալէաթ փաշան գետին ինկաւ, եւ երեսէն արիւն կը հոսէր, եւ թէ բաղմուժիւն մը չորս դին կանգնած էր:
- Ն. — Չտեսա՞ք թէ թալէաթին մէկը կ'ընկերանար:
- Ա. — Ո՛չ, մարդ չտեսայ:
- Ն. — Տիկի՞նն ալ չտեսար:
- Ա. — Ո՛չ:
- Ն. — Սպանուժենէն ետքն ի՞նչ ըրիք:
- Ա. — Չեմ գիտեր թէ ինչ ըրի:
- Ն. — Կծիկը դրած էք, փախած էք. չէք գիտեր որ փախած էք:
- Ա. — Փախած ըլլալս չեմ գիտեր. այսչափս միայն գիտեցի թէ արիւն կը հոսէր, եւ թէ բաղմուժիւնը շուրջը կանգնած էր:
- Ն. — Այդ տեսնելէն ետքն էր որ փախար:
- Ա. — Երբ տեսայ չորս կողմն կեցած բաղմուժիւնը, մտածեցի թէ կրնային զիս ծեծելու ելլել, եւ անոր համար ալ փախայ:
- Ն. — Անմիջապէս դիակին քօմը ձերբակալուեցար թէ փախելէն ետքը:
- Ա. — Չեմ գիտեր թէ ինչպէս եղաւ:
- Ն. — Գուք գէպի Ֆաղանէն փողոցը բաւական տեղ մը փախած էք եղեր:
- Ա. — Չեմ գիտեր:
- Ն. — Ճամբան ատրճանակը մէկդի նետած էք եղեր:
- Ա. — Չեմ գիտեր:
- Ն. — Ի՞նչ զգացում ունեցար երբ թալէաթ փաշան մեռած առջևնիդ տեսար. ի՞նչ մտածեցիք:
- Ա. — Թէ անմիջապէս յետոյ ինչ զգացի՝ չեմ գիտեր:
- Ն. — Բայց ժամանակ անցնելէն ետքը եղածին արդէն անդրադարձած ըլլալու էք:
- Ա. — Ոստիկանատուն բերուելէս ետքն է որ անդրադարձայ թէ ինչ էր եղածը:
- Ն. — Ուրեմն ինչ կը մտածէիք Ձեր ըրածին վրայ:
- Ա. — Սրտի գոհունակութիւն մը կը զգայի:
- Ն. — Իսկ այսօր:

Ա. — Դեռ այսօր ալ եղածէն շատ գո՛հ եմ:

Մ. — Բայց գիտէ՞ք անշուշտ թէ բնական պայմաններու մէջ ոչ որ իրաւունք ունի իւր իսկ դատաւորն ըլլալու, նոյն իսկ եթէ շատ բաներ քաշած ըլլայ:

Ա. — Չեմ գիտեր. մայրս ինձի պատուիրեց որ Թալէա թիւ փաշան սպաննեմ, վասն զի ջարդերու յանցապարտ է, եւ այս ազդեցութիւնէն միտքս այն աստիճան գրաւուած էր որ չէի գիտեր թէ պէտք չեմ սպաննել:

Մ. — Բայց Գուք գիտէ՞ք թէ մեր օրէնքները սպանուած թիւներ կ'արգիլեն:

Ա. — Այդ օրէնքը չեմ գիտեր:

Մ. — Հայոց մէջ արեան վրիժառուութիւն կայ:

Ա. — Ո՛չ:

Պաշտպան Դր. Միմայէր. — Բաղմութեան Չեղ ծեծած եւ Չեղմէ արիւն հոսած ատեն Գուք խօսք մ'ըսած էք. չէք յիշէր արդեօք թէ ինչ ըսած էք այն պահուն ամբոխին առջեւ ինք զինքնիդ արդարացնելու համար:

Մ. — Այնպէս մը ներկայացուց իր թէ փախած չէ եւ թէ արեան հոսումը եւ չորս դին կանգնած բաղմութիւնը տեսած է միայն եւ զինքն արդէն ձերբակալած են: — Ար յիշէք արդեօք խմբուած բաղմութեան մէջէն մէկը Չեղի խօսք ուղղեց եւ կամ Գուք անտեցմէ մեկուն, երբ Չեղ բռնեցին եւ կը ծեծէին ինք զինքնիդ արդարացնելու համար բան մ'ըսէք:

Ա. — Ըսի թէ ես օտար եմ, սպանուածն ալ օտար էր, անոր համար ալ գերմանացիները ինչ կը խառնուին եղածին:

Մ. — Գուք ըսած էք եղեր թէ, Գուք Չեր ըրածը գիտէք. Գերմանիոյ համար փնաս մը չէ:

Ամբաստանեալը. — (Դատարար ըսածը կը կրկնէ):

Պաշտպան Դր. Միմայէր. — Գիտէ՞ք թէ Գերմանիոյ մէջ կը պատժուէր այդ բանը: Այդ մասին բացատրութիւն կ'ուզեմ:

Նախագահ. — Այդ հարցն արդէն պարզուած է: Այն օրէն ի վեր ամբաստանեալը կանխադատ բանտարկելքի տակ է, այսօր տուած բացատրութիւններու եւ նախապէս ըրած խոստովանութեան մէջ որ եւ է հակասութիւն չկայ:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Դորդոն. — Հարցներէրգ փողոցը 37, որ յարկը կը բնակէիք. Թալէա թիւ գիմացը, Հարցներէրգ

փողոց 4 կը բնակէր, այսինքն Անիէ եկած ասոն Շիլէր-փողոցի եւ
Անէզէրէկ փողոցի մէջտեղի տունը:

Ամբաստանեալ. — Առաջին յարկը:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Մարտ 15ին տեսար
թէ թալէաթ փաշան անէն դուրս կ'ելէր, ատրճանակը առիք,
գլխարկնիդ գրիք եւ սանդուխէն իջաք՝ փողոց ելաք. այդ միջոցին
թալէաթ փաշան, որչափ ես կրնամ դատել, արդէն Անէզէրէկ-
փողոցը բաւական անցած ըլլալու էր:

Ամբաստանեալ. — Արդէն ըսի թէ իրեն հասնելու հա-
մար վաղեցի:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Այդ պարագային
Հարդենբերգ փողոցի մէջ բուսականութեան վոյպէն անդին անցած
էք. իրմէ առաջ էիք:

Մախազահ. — Այդ հարցը բացայայտ ժխտեց, ետեւէն
մտտեցած է:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Խնդրեմ, ամբաստա-
նեալին անգամ մ'ալ հարցուցէք:

Մախազահ. — Այդ մասին անգամ մ'եւս բացատրու-
թիւն տուէք:

Ամբաստանեալ. — Ես թալէաթ փաշայի քովէն առաջ
անցայ, սպասեցի եւ երբ քովէս անցաւ կրակեցի:

Մ. — Այդ որոշ չափով թեթեւամտութիւն էր թալէաթ
փաշան կրնար ջեղ տեսնել եւ կասկածիլ թէ իրեն զէմ բան
մը կը նիւթէիք. այդ սարսափելի թեթեւամտութիւն էր ար-
դեօք ետեւի կողմանէ թալէաթի շմտեցա՞ք:

Ա. — Այդպիսի բաներ չմտածեցի:

Մ. — Երկու հնարաւորութիւն կայ. արդեօք թալէաթի
քովէն առաջ անցա՞ք թէ իրեն անմիջապէս ետեւէն մտտեցաք. դեռ
մինչեւ հիմայ չկրցանք որոշ իմանալ թէ թալէաթ փաշան ջեր
քովէն անցած է:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ես ըսուածներէն այս-
պէս կը հասկնամ թէ թալէաթ իր քովէն անցած է. ամբաս-
տանեալը միշտ այսպէս ըսած է: Թալէաթի զէմքը տեսա՞ք:

Ա. — Այո՛, միւս կողմէն քալած ժամանակս, դեռ թա-
լէաթի քալած կողմը չանցած:

Մ. — Տեսնենք թէ վկաները ինչ պիտի ըսեն այդ մասին:

Դատախազ. — Ամբաստանեալը քիչ առաջ պաշտպաններէն մէկուն հարցման վրայ պատասխանեց, թէ գիտէր որ Վ. Պոլսոյ մէջ Թալէաթ մահուան դատապարտուած էր: Ստոյգ է, այսպիսի մահով ճիւղ մը կար, բայց հարկ է որ մտադիր ընեմ թէ այդ վճիռը տրուած էր, երբ Վ. Պոլսոյ մէջ ղեկը բոլորովին ուրիշ կառավարութեան մը ձեռքն էր անցած եւ Թուրքիա պարտուած էր եւ Վ. Պոլիսը անգղիական նաւային թնդանօթներու տակն էր: Ատեանին կը ձգեմ դատել թէ ինչ արժէք ունէր այդ մահով ճիւղը եւ կը խնդրեմ որ սա հարցումը ուղղուի ամբաստանեալին: Ըսաւ թէ իր եղբորը դիակը գտած էր. այս իր եղբայրը թաղած էր: Ա. — Ո՛չ:

Սախազար. — Ամբաստանեալը փախած է, վտանգաւոր կացութեան մէջ կը գտնուէր:

Դատախազ. — Դարձեալ ամբաստանեալը ըսաւ թէ բժշկական խնամք վայելած է իր մարմնին վրայ սպիներ կամ վէրքեր ունի:

Ա. — Ի հարկէ:

Դատախազ. — Խնդրեմ որ յետոյ ստուգուի այդ: Դարձեալ կը խնդրեմ որ հարցուի ամբաստանեալին թէ ինչպէս իմացած էր որ այդ անձը Թալէաթն էր. զինքը առաջ տեսած էր թէ պատկերներու վրայէն ճանչցաւ:

Ա. — Ո՛չ, ես զինքը տեսած չէի. լրագիրներու պատկերներէն միայն զինքը ճանչցայ:

Դատախազ. — Ըսուեցաւ թէ ջարդերը երզնկայի քով կատարուած են. բայց ես այնպէս տեղեկացած եմ թէ կարաւանը երզնկայէ հեռանալէն ետքը կրճի մը մէջ քուրդ աւազակներէն յարձակում մը կրած է. եւ այդ կռիւին մէջ նոյն իսկ թուրք ժանդարմներ ալ սպանուած են: Խնդրեմ հարցնէիք թէ քուրդ աւազակներ չէին այդ ընտղները:

Ա. — Ինձի այնպէս ըսուեցաւ թէ թուրք ժանդարմներ էին կրակողները:

Պաշտպան Դր. Նիմայէր. — Ար յուսամ թէ այս քուրդ աւազակներու հարցը պիտի լուսարանուի:

Դատախազ. — Ինձի տարօրինակ կու գայ որ ամբաստանեալը չարդենքերգ փողոցը այնչափ շուտ բնակարան մը գտած է:

Պաշտպան Դր. Նիմայէր. — Կարծեմ քուրդերու հարցը այսպէս կարելի է լուծել: Թրքական ջարդերուն գլխաւոր յօրինուածութիւնը եղած է հայոց ղեկերիմ թշնամիները, լեռներու վրայ ապրող քուրդերը իբրև ժանդարմներ զինել հայոց վրայ հսկելու համար:

Ա. — Քրդերը զանազան են. մաս մը հայոց թշնամի է, իսկ մաս մ'ալ հայոց հանդէպ շատ լաւ է:

Պաշտպան Դր. Նիմայէր. — Ամբաստանեալը պատմեց թէ քուրդերու քով ապաստանարան գտաւ. ուրեմն լաւ եւ գէշ քուրդեր կան. այս անկէ յայտնի էր որ ամբաստանեալը ըսաւ թէ քուրդերը զինքը սիրով ընդունած են. բայց կան քուրդեր ալ, որոնք կառավարութեան հետ բարեկամ են:

Ա. — Մեծ մասամբ:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Քանի տարուան էին Ձեր ծնողքը երբ Ձեր հայրը մեռաւ:

Ա. — Հայրս յիսունուհինգ, մայրս յիսունուերկու-յիսունուերեք, եղբայրներս քսանուութ եւ քսանուերկու, քոյրերէս մէկը քսանուվեց-քսանուեօթ, միւսը տասնուվեցուկէս եւ ամէնէն փոքրը տասն եւ հինգ տարեկան էր:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Ձեր ամուսնացած քոյրը իր զաւակին եւ երկանը հէ՛տ ճամբայ ելաւ:

Ա. — Այո՛, ի միասին ելան, բայց իրարմէ քիչ մը հեռու էին:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Ամբաստանեալը այսօր ըսաւ թէ բացի իր եղբօր դիակէն՝ ազգականներէն ոչ մէկուն դիակը տեսած էր. բայց ինձի ուրիշ բան ըսած էր առաջ. գուցէ լաւ հասկցուեցաւ: Ար ինդրեմ հարցնել, թէ այդեօք հեռուն թուփերուն մէջ քոյրերէն մէկուն աներեւոյթ ըլլալը չէր տեսած եւ արդեօք իր այդ քոյրը վերստին չէր գտած:

Ա. — Տեսայ մօրս իյնալը, եղբայրս մեռած եւ ուրիշ դիակներ. փախած միջոցիս աւելի չկրցայ ստուգել:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Երզնկայի մէջ 20.000 հայ քրիստոնեաներ կային. ուրիշ քիչ ազգեր կային հոն, քուրդեր եւ թուրքեր ալ կային:

Ա. — Երզնկայի մէջ 25.000—30.000 թուրք բնակչութիւն կար:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Պատերու վրայ յայտարարութիւններն փակցուցին արդեօք, որոնց մէջ կ'ըսուէր թէ հայերը իրենց տներէն ելլելու են, թէ բերանացի յայտարարուեցաւ այս: Կամ այդ կարճ ժամանակի մէջ 20.000 հայերու քննչակէս հաղորդուեցաւ. մէկ առաւօտեան մէջ եղած է. ես քիչ մ'առաջ այնպէս հասկցայ թէ առտու մը հրաման եկաւ որ հայերը քաղաքը պէտք են դատարկել. քննչակէս եղաւ այս:

Ա. — Քաղաքը եւ շրջակայքը ամէնքն ի մի հաւաքուեցան եւ դուրս քշուեցան. ես մնացողները վերջէն դուրս հանուեցան:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Կը յիշէք արդեօք յայտարարութիւն փակցուցին փողոցներուն վրայ կամ արդեօք թմրուկով լուր տրուեցաւ. կամ վերջապէս քննչակէս յայտարարուեցաւ:

Ա. — Չիմուորական մունետիկ մը եկաւ եւ բարձրաձայն յայտարարեց թէ քաղաքը պէտք է դատարկել:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Հրամանը կառավարութեան կողմանէ էր:

Ա. — Այո՛, կը յայտարարուէր թէ Կ. Պոլսէն եկած հրաման մըն է, թալէաթ փաշայի հրամանն է:

Նախագահ. — Այն միջոցին կ'ըսուէր թէ հրամանը թալէաթ փաշայէն ելած էր:

Ա. — Կ'ըսուէր, լուր կը շրջէր:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Խնդրեմ հարցուցէք ամբաստանեալին թէ դպրոցները փեարուարին փակուեցան. մինչ ինքը մինչեւ մայիս երգնկայ մնացած է:

Նախագահ. — Ամբաստանեալը արդէն ըսաւ թէ մէկ ամիս յառաջ դպրոցները փակուեցան:

Ա. — Երկու, երեք ամիս առաջ:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Խնդրեմ հարցուցէք թէ հօրենական տան մէջ գտած դրամը՝ ոսկեդրամ էր:

Ա. — Ոսկեդրամ էր:

Ն. — Այդ դրամը մինչեւ հիմայ բաւեց դեռ անօվ կ'ապրէիք:

Ա. — Այո՛:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — 4800 թըքական ոսկի էր, մէկ թուրք ոսկին հաւասար է 20 ոսկի մարկի:

Մ. — Դեռ մինչև հիմայ անով կ'ապրէիք:

Ա. — Այո՛:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Երբ Ձեր կրտսեր քոյրը քաշեցին տարին, անոր պողալը լսեցիք:

Ա. — Անոր պողալը լսեցի եւ մայրս ալ տեսաւ զինքը, քովս եկաւ կը պողար եւ կ'ըսէր. «Երանի՛ թէ կուրնայի»:

Մ. — Ամբաստանեալին ուղղելիք ուրիշ հարցեր կ'ան:

Դատախազ Գոլշիկ. — Բացատրութիւն մ'եւս պիտի խնդրեմ. ամբաստանեալը այդ զրամը ինչպէս Գերմանիա բերած է:

Ա. — Մաս մը գրպանիս մէջն էր մաս մ'ալ պայուսակիս:

Սախազան. — Եթէ ամբաստանեալին ուղղելիք ուրիշ հարցումներ չկան, անցնինք փաստերու:

Վկայ Նիկողայոս Եսէն, վաճառական Շարլոտենբուրգէն, 40 տարեկան, բողոքական, երդումը կ'ընէ:

Սախազան. — Գուք ականատես եիք.

Վկայ. — Այո՛:

Մ. — Պատմեցէք Ձեր տեսածը:

Վ. — Երեքշաբթի օրը, մարտ 15ին, առաւօտեան ժամը 11ին Հարդենբերգ փողոցէն կ'անցնէի՝ Վիտտենբերգ հրապարակը երթալու համար, ուր զանազան յաճախորդներու կ'ուզէի այցելել. մտնողնաց գործատան մը ներկայացուցիչ եմ: Առջեւս կ'երթար հանդարտ քայլերով մտերագոյն ուլստեր-վերարկու հագած պարոն մը: Յանկարծ այս ամբաստանեալը արագ քայլերով անցաւ քովէս. ձեռքը գրպանը տարաւ:

Սախազան. — Ո՛ւր կ'երթայիք, ա՞յ կողմէն կը քայլէիք:

Վ. — Այո՛. դէպի Կենդանաբանական պարտեզը:

Մ. — Ուլստեր-վերարկու հագած պարոնին ետեւէն:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Այդ միջոցին ամբաստանեալը մայթի վրայէն Չեղմէ առաջ անցաւ:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Ատրճանակը դուրս հանեց, ո՞ր գրպանէն:

Վ. — Այդ մանրամասը չեմ գիտեր կարծեմ աջ կողմի ծոցի գրպանէն: Ամէն պարագայի մէջ ատրճանակ մըն էր, դուրս

քաշեց եւ անմիջական մօտէն ետեւէն կրակեց պարոնին գլխուն, որ վայրկենապէս գէպի առաջ գետին գլորեցաւ, եւ գանգը բացուեցաւ: Ամբաստանեալը ատրճանակը մէկդի նետեց եւ փորձեց փակել: Քիչ մը աւելի առջեւէն տիկին մը կը քայէր, ան ալ ուշագնաց եղաւ. նախ այդ տիկինը վեր վերցուցի, վասն զի կը կարծէի թէ ան ալ վերաւորուած էր: Յետոյ ամբաստանեալին ետեւէն վազեցի եւ ֆազանէն փողոցի մէջ ձերբակալեցի զինքը: Բնական է բազմութիւն մը խմբուեցաւ, եւ մարդիկը անինայ կը զարնէին ամբաստանեալին. մարդ մը շարունակ բանալիով մը կը հարուածէր անոր գլուխը. ուրիշները կը պոռային. բռնեցէք մարդասպանը: Ամբաստանեալը Կենդանաբանական պարտէզին մօտ ոստիկանատուն տարի հոն ուզեց գլանիկ մը ծխել. հոն ալ բազմութիւն մը խմբուեցաւ եւ դարձեալ ծեծեցին զինքը:

Մ. — Բոլորովին ստոյգ էք թէ ամբաստանեալը մաթի վրայէն Չեր մօտէն առաջ անցած է:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Եւ պարոնին ծոծրակին կրակեց:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Միթէ դիմացի կողմէն ասդին չանցաւ եւ թող տալէն ետքը, որ թալէաթ փաշան իրմէ առաջ անցնի, ետեւէն չկրակեց:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Առջեւէն երեսը նայեցա՞ւ:

Վ. — Ո՛չ այս պէտք է որ ժխտեմ. ամբաստանեալը արագաբալ յառաջացաւ, եւ առանց խօսք մ'ըսելու հաննեց ատրճանակը եւ կրակեց մարդուն ծոծրակին:

Մ. — Անմիջապէս գետին ինկաւ:

Վ. — Գէպի առաջ ինկաւ:

Մ. — Ամբաստանեալը ամենեւին չսպասեց:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Անմիջապէս փախա՞ւ:

Վ. — Այո՛, ֆազանէն փողոց մտաւ եւ Կանտ փողոցը ուղուեցաւ:

Մ. — Տիկինը ուսկից կը քայէր:

Վ. — Տիկինը պարոնին առջեւէն կը քայէր:

Մ. — Քովէն չէ՞:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Պարոնին ուղեկիցն էր:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Եւ ուշաթափ ինկա՛ւ:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Մօտերն ուրիշ մարդ կա՞ր:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Ամենէն առաջ Գո՛ւք դիակին քովը հասար:

Վ. — Ես նախ աիկինը վեր վերցուցի:

Մ. — Եւ յետո՛յ միայն նկատեցիք որ պարոնը մեռած էր արդէն:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Այդ միջոցին ուրիշներ ալ վրայ հասա՞ն:

Վ. — Այդ միջոցն կարասիներու կողք մը կ'անցներ եւ վերայէ մը պարոն մը իր ծառայովը դուրս ելաւ:

Մ. — Վկային ուղղուելիք ուրիշ հարցումներ կան: — Չկան:

Վկայ Բոլէսլաւ Դեմբիցկի, ծառայ Շարլոտներուրդէն 32 տարեկան, կ'երզնու:

Մ. — Գէպքին մասին Ձեր գիտցածները յայտնեցէք:

Վ. — Ճաշելու համար Հարդենբերգ փողոցէն տուն դառնալու վրայ էի:

Մ. — Ի՞նչ ուղղութեամբ կը քայլէիք:

Վ. — Գէպի վեհանաբանական պարտեզը:

Մ. — Ա՞յ կողմէն:

Վ. — Այո՛. Ֆաղանէն փողոցի անկիւնը, պարոն ամբաստանեալը ինձի հասաւ:

Մ. — Մայթի վրայէ՞ն կը քայլէիք:

Վ. — Այո՛, ինձի հասաւ իր սպաննած պարոնէն 3—4 քայլ հեռու. յանկարծ պայթում մը լսեցի, կարծեցի թէ անիւ մը պայթեցաւ. բայց ինչ տեսնեմ առջեւս մէկը գետին ինկաւ եւ ուրիշ մը սկսաւ փախչիլ:

Մ. — Անմիջապէս փախչի՞լ սկսաւ:

Վ. — Այո՛, անմիջապէս, ես ալ ետեւէն վազեցի. ամբաստանեալը ձախ կողմէն Ֆաղանէն փողոցը մտաւ, բայց այդ փողոցին

մէջ առջեւը մարդիկ ելան եւ չկրցաւ փախչիլ. եւ քիչ առաջ
 հոս վիշտոյ պարոնը զինքը ձերբակալեց. եւ անկէ զինքը Կենդա-
 նարանական պարտէղի մօտ պահականոցը տարինք:

Մ. — Ստոյգ էք թէ Ձեզ անցնող մարդն ամբաստանեալն էր:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Յպանեալը երեսէն դիտեց թէ ետեւէն մօտեցաւ անոր:

Վ. — Ետեւէն ուղղակի պարոնին վրայ քալեց, զէնքը դուրս
 հանեց եւ կրակեց անոր վրայ:

Մ. — Մայթին վրայէն գալով Ձեզ անցաւ:

Վ. — Այո՛, փոքրիկ դարձուածք մ'ըրաւ, դէպի վեր
 պատշգամ մը նայեցաւ, պարոնին վրայ քալեց եւ կրակեց
 անոր վրայ:

Մ. — Դէպքէն ետքը ամբաստանեալին բերնէն որ եւ իցէ
 բացականչութիւն լսեցիք:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Մարդիկ անոր խօսք ուղղեցին, ինք զինքն ար-
 դարացո՞ց:

Վ. — Ատիկա օտարական մ'էր, ըսաւ, ես ալ օտարական
 եմ, այդ վնաս չունի:

Մ. — Ո՛ր ըսաւ այդ խօսքերը:

Վ. — Պահակատունը:

Մ. — Դիակին քով չկեցա՞ւ:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Հարուածէն ետքը զէնքը նետեց եւ փախա՞ւ:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Իսկ դուք ետեւէն վազեցիք:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Նկատեցիք արդեօք թէ սպանեալին քովէն կամ
 անկէ քիչ մը առաջ տիկին մը կը քալէր:

Վ. Ո՛չ, այդ նկատեցի:

Մ. — Ուրեմն սպանեալին անմիջապէս քովը մարդ չկա՞ր:

Վ. — Ո՛չ, մարդ չկար:

Մ. — Ուրեմն դուք տեսաք թէ այդ պարոնը հանդար-
 տաբայլ փողոցն ի վար կը քալէր:

Վ. — Այո՛, հանդարտաբայլ:

Մ. — Եւ քովը ոչ ոք կար:

Վ. — Ո՛հ:

Ս. — Աւրեմն գուբ եւ պ. Եսէնը առաջիններն էիք թէ ուրիշներ ալ կային:

Վ. — Ե, յո՛, առաջիններն էինք:

Ս. — Վկային ուղղելիք ուրիշ հարցեր կան: — Չկան:

Յաջորդ վկային, Թաւլէա թ փաշայի այրիին հարցաբնու-
թիւնը աւելորդ համարուեցաւ, վասն զի երեւան ելաւ թէ սխալ
էին այն ըսուածները՝ թէ ինք էր այն կինը որ սպանութեան միջո-
ցին Թաւլէա թ փաշայի հետ միասին գտնուած եւ ուշակորոյս
գեալին ինկած էր:

Վկայ ոստիկանապետ Պաուլ Ծօլց, 47 տարեկան, Շար-
լոտտներուրդ: Երգումէն վերջը:

Նախագահ. — Ի՞նչ ըսելիք ունիք դէպքին մասին:

Վկայ. — Ինզրոյ առարկայ օրը հեռաձայնով ըսուեցաւ
ինձի որ Հարդենբերգ փողոց սպանութիւն մը գործուեցաւ եւ թէ
մարդասպանը ձերբակալուած է: Գէպքին վայրը գացի եւ տեսայ
սպանուածը մայթին վրայ: Պահակ ոստիկանութեան կողմէ այդ
տեղը փակուած:

Ս. — Ընձնական ո եւ է քննութիւն չկատարեցիք գոր-
ծողութեան մասին:

Վ. — Ո՛հ:

Ս. — Ար՞ն ուշադրութիւն դարձուցիք՝ դիակին թէ սպա-
նութիւնը գործողին:

Վ. — Գիակով զբաղեցայ եւ անոր իրերը առի, անկէ
վերջը ոճրագործը չտեսայ:

Ս. — Եյն ամբաստանութիւնը զոր դուք ըրած էք, հիմնուած
է ուրեմն միայն այն անկերու ըսածներուն վրայ, որոնք հոն գտնուած
են: Չեր կողմէ ո եւ է քննութիւն չէք ըրած:

Վ. — Ո՛հ:

Ս. — Վկային ուղղելիք ուրիշ հարցեր քան:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ո՛ւր կը գտնուէր դիակը,
Ֆազանէն փողոցի եւ Շտայն Պլացի միջեւ թէ՞ Շտայն Պլացի եւ
Կնէզէբէկ փողոցի միջեւ:

Վ. — Ֆաղանէն եւ Խախիմն[ժայէր փողոցներու միջեւ, շարդենրէրդ փողոց թիւ 17 տան առջեւ եւ աւելի մօտ Ֆաղանէն փողոցի:

Մ. — Վկային ուղղելը ուրիշ հարցեր քան: — Չկան: Խնդրեմ, պ. թարգման, հաղորդեցէք ամբաստանեալին, որ երկու նախորդ վկաները յայանեցին թէ ինքը սպանուածին մօտէն չէ անցած գացած, այլ թէ ինքը մայթին վրայէն անոր ետեւէն եկած եւ մի քանի անձեր անցնելէ վերջը, Թաւէա թիւ մօտեցած եւ զայն սպաննած է:

Ամբաստանեալ. — Այնպէս եղած է ինչպէս որ նկարագրեցի, նախ իր մօտէն անցայ գացի եւ յետոյ ետեւէն կրակեցի:

Մ. — Այս վկաներու ըսածին համաձայն ճիշդ չէ:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Թերեւս ան այնքան յուզուած էր որ ալ որոշ չի գիտեր:

Մ. — Թերեւս որոշ չէք գիտեր, երկու անձեր հակառակը վկայեցին, թէ Գուք ետեւէն զարկած էք առանց մօտէն անցնելու:

Ա. — Գիմացի մայթէն ասդին անցայ ետեւէն կրակեցի:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Առաջի հարցնել Պր. Նախագահին թէ՛ արդեօք Ռէշ վկան եկած է, վասն զի անոր վկայութեան մեծ կարեւորութիւն կու տամ:

Մ. — Թող զինուորներէն մին ստուգէ թէ՛ Ռէշ վկան եկած է: (Գեւ չէ եկած:)

Երկու նախորդ վկաներու, Եսէնի եւ Գեմբիցկիի, ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ այն բանին վրայ որ ամբաստանեալը իրենց վկայութեան հակառակ կ'ելլէ: Ան կըսէ թէ փողոցին միւս կողմէն ասդին անցած եւ թողած է որ Թաւէա թիւ փաշա իր մօտէն անցի, յետոյ աջ կողմի մայթին վրայէն ձեղմէ առաջ անցած, մօտեցած է Թաւէա թիւ եւ ետեւէն զայն զարկած է:

Վկայ Եսէն. — Ամբաստանեալը կրնայ իրաւունք ունենալ, սակայն այն տեղէն, ուր Թաւէա թիւ փաշա զարնուեցաւ, քան մէտր առաջ ան իմ քովէս անցաւ, գուցէ երաժշտական վարժարանին քովը միջուղիէն անցած է:

Մ. — Այն պարագային Թաւէա թիւ հասնիլը աւելի առաջ տեղի ունեցած է:

Վկայ Դեմբիցկի. — Ֆաղանէն փողոցը հասաւ անոր, շարդենրէրդ փողոցի մայթի վրայ անոր մօտեցաւ:

Վկայ Եսէն. — Անմիջապէս ամբաստանեալին հարցուցի, թէ ինչու Թ. ալ է ա թ փ ա շ ա ն կը սպաննէր: Պատասխանեց. «Ես հայ, ան թուրք, ոչ մի վնաս գերմանիոյ»:

Ս. — Վարձեմ այս վերջը ըսած ըլլալու է:

Վկայ Եսէն. — Անմիջապէս հարցուցի թէ ինչու զարկաւ, եւ գրպանները նայեցայ վասն զի վախցայ որ կրնար անգամ մ'ալ կրակել, եւ թերեւս վրան սուր մ'ալ ունէր: Այն ատեն ըսաւ. «Ես հայ, ան թուրք, ոչ մի վնաս գերմանիոյ»: Այս եղաւ թերեւս գործողութենէն 5 վայրկեան վերջը:

Ս. — Տակաւին անորոշութիւն մը կը մնայ, սակայն ըսուածները այնքան ալ հակասող չեն. երկուքն ալ որոշ ստուգութիւն մը կրնան ունենալ:

Պաշտպան Դր. Փոն Գորդոն. — Ինձ համար հարցը անորոշ չէ, որովհետեւ Ռէշ վկան Եսէն եւ Գէմբիցկի վկաներուն հակառակը ըսած է, անոր վկայութիւնը գրեթէ ամբաստանեալին ըսածին կը համապատասխանէ:

Ոստիկանապետ Գնաս Շարլոտանբուրգի ոստիկանատնէն:

(Երդումն վերջը):

Սախազաճ. — Գէպքի մասին ինչ գիտէք: Քննութիւն կատարած էք եւ դիակը դո՞ւք փոխադրել տուած էք:

Վկայ. — Մարտ 15ի կէսօրը լուր արուեցաւ ինձի որ Հարդենբերգ փողոցի մէջ թուրք մը զարնուած է: Սպաննողը ձերբակալուած եւ ծեծի հարուածներ ստացած է: Օր մը ետքը դիակը քննեցի եւ ձախ աչքին վրայ գտայ գնդակին բացուածքը, ուր կարելի էր մատ մը մտցնել: Ծակը ինձի կասկածելի երեւցաւ: Գլխուն ետեւը վնասուած ո եւ է աեղ չէի գտներ, թէ եւ արիւժ կար: Աէս օրէ վերջը յանցապարտը առջեւս կանչեցի. դժբախտաբար դժուարաւ կրնայի ինք զինքս հասկցնել: Ասեցի թէ ըսած էր որ այդ սպանութիւնը ըրած է, վասն զի կը հաւատար թէ սպանուածը իր ծնողներուն մահուան յանցաւորն էր: Հարցուցի թէ գերմաներէն գիտէ՞ եւ ինչպէս սպանութիւնը կատարեց: Աարըձանակը ձեռքս՝ ըսի, ինձ ցոյց տուր թէ սպանութիւնը ինչպէս

ըրիր: Արթճանակը գլխուս առջևե ի կողմը բռնած, հարցուցի թէ այսպէս էր ըրած: Այս կը ժխտէր եւ ցոյց կու տար որ ետեւէն հարուածը տուած է: Ասկէ աւելի բան չէր ուզեր յայտնել: Գատակաղին մօտ հաստատեց որ այդ գործը կատարած էր, որովհետեւ կը հաւատար թէ սպաննուածը իր ծնողաց մահուան յանցաւորն է: Անդրագոյն քննութիւններ ցոյց տուին որ ան ծրնէվէն մարտի սկիզբը Բերլին-Շէօնէրէրգ եկած էր եւ Աուգսբուրգէր փողոց թիւ 51 կը բնակէր:

Նախագահ. — Յունուարին:

Վկայ Գնաս. — Այո՛, յունուարին. մարտին բնակարան փոխած է: Փորձեցի բնակարանի փոփոխութեան պատճառն իմանալ եւ գտայ որ իր տեղափոխութեան համար զօրեղ պատճառ մը գոյութիւն չունէր: Հարգենբէրգ փողոցի թիւ 37 բարձր-գետնայարկի իր բնակարանին պատուհանները կը նային այն փողոցին վրայ ուր դէմ առ դէմ սպաննուածին բնակարանը կը գտնուի, այնպէս որ ան հնարաւորութիւն ունէր բնակարանին վրայ հսկելու:

Գէպքին օրը վկայ մը եկաւ եւ բացայայտ ըսաւ որ, ինքը Հարգենբէրգ փողոցէն կ'անցնէր իսկ միւս կողմէն ամբաստանեալը կու գար. երաժշտական վարժարանի ուղղութեան վրայ փողոցը կտրած անցած է: Նոյնպէս թէ, կին մը սպաննուածին առաջնւէն կը քայլէր: Ամբաստանեալը մօտեցաւ սպաննուածին, վերարկուին տակէն ատրճանակը հանեց եւ առանց այլ եւ այլի կրակեց: Հարուածը տայէն վերջը, սպաննուածը անմիջապէս գետին ինկած է եւ յանցաւորը սպաննեալին վրայ ծռած է ստուգելու համար որ արդեօք հարուածը նպատակին ծառայած է. յետոյ սկսած է փախչիլ:

Ն. — Գուր այն միջոցին այսօր դեռ չեկած Ռէշ վկան հարցաքննած էք: Գիտէ՞ք արդեօք խօսակցութեան նիւթ եղաւ այն կէտը թէ ամբաստանեալը ետեւէն ղարկած է թէ թողած է որ սպաննուածը նախ իր մօտէն անցնի երթայ:

Ղ. — Չեմ կրնար յիշել թէ արդեօք Ռէշ վկան էր, որ այս ցուցմունքն ըրաւ, թէ արդեօք ան տեսած է որ յանցաւորը փողոցը սպաննուածին առջևէն կամ ետեւէն եկած է:

Ս. — Ի՞նչ կը նշանակէ առջևէն կամ ետեւէն:

Ղ. — Սպաննուածին վրայ ետեւէն կրակած է:

Պաշտպան Դր. Սիմայէլ. — Կարծեմ թէ երկու ըմբռնումներն ալ կը միարանին: Երբ մէկը փողոցը կը կտրէ կ'անցնի,

բնական է որ ետ կը մնայ այն մարդէն, որ արդէն միւս կողմն է եւ առաջ կը քայլէ, մինչեւ անգամ եթէ երկուքն ալ միեւնոյն ուղղութեան վրայ կը գտնուէին, մանաւանդ երբ պողոտան այնքան լայն է ինչպէս Հարդենբերգ փողոցը: Ըստ իմ կարծիքիս սպաննուածին մտէն անցած գացած է:

Պաշտպան Դր. Վերթաուէր. — Ամբաստանեալը գետնայարկ չէր բնակեր, այլ՝ առաջին յարկը:

Սախագահ. — Առաջին յարկը ըսաւ նախապէս, հաւանաբար բարձր-գետնայարկը կ'ուզէր ըսել:

Վկայ բժիշկ Շլու, Շարլոտսենբուրգի թիւ 7 առողջապահական պահակարաժինէն, 42 տարեկան. (Երգման արարողութեան վերջը.) — Մարտ 15ին Անդանաբանական պարտէզին 7^{րդ} առողջապահական պահակարաժին լուր եկաւ թէ Հարդենբերգ փողոցը ոճիր մը գործուած էր: Հոն գացի: Անցքը ոստիկանութեան կողմէ փակուած էր: Սպաննուածը գլխուն ետեւի կողմը հրազնի հարուածի բացուածք մ'ունէր: Ճշգրիտ քննութիւն մը հարկաւոր չտեսայ: Բացուածքէն այնքան արիւն հոսած էր, որ աւելին չկրցայ տեսնել: Ուրիշ ըսելիք մը չունիմ:

(Վկան կ'արձակուի:)

Վկայ բժշկական խորհրդական Դր. Շմուլինսկի, Շարլոտսենբուրգ. 63 տարեկան: (Երգումէն վերջ:)

Սախագահ. — Մարտ 15ին Գր. Թիլի հետ դիտարկութիւնը կատարած էր: Արնայք ձեր քննութեան արդիւնքը հաղորդել:

Վկայ. — Գլխուն ետեւի կողմը շրջանակաձեւ խոշոր բացուածք մը գտանք: Վէրքը բազմաթիւ ոսկորի կտորներ կը պարունակէր: Անդամահատելէ վերջը գտանք որ ուղեղը բոլորովին սեւ էր եւ արեան մէջ կը լողար: Իսկապէս ամբողջ գանկը փշուռուած էր, եւ ուղեղը արեան խուժումով այնքան փնասուած որ անմիջական մահ պատճառած էր: Հաւանաբար վարկենապէս յաջորդած է սրտի կաթուածը:

(Վկան կ'արձակուի:)

Ղկայ արքունի հրազենաշէն Բարեւլլա, Բերլին, հրազենի մասնագէտ:

(Կը յիշեցնեն իրեն իբրև իրազենի միանգամ արդէն ըրած երդումը:)

Բարեւլլա կը քննէ զէնքը:

Սախազաճ. — Ամբաստանեալ, այս զէնքով սպաննեցիք Թալէաթը:

Ա. — Չեմ կրնար ճանչնալ:

Ս. — Երկար ատեն զէնքին տէրը եղած էք, պէտք է որ ճանչնաք զայն:

Ա. — Կ'երեւայ թէ նոյնն է:

Բարեւլլա. — Ատրճանակը 8-9^{րդ} արամագծով փող մ'ունի պաշտօնապէս ընդունուած է գերմանական բանակին մէջ ինքն իրմէ կը լեցուի եւ ութը գնդակ միանուագ կրնայ արձակել. բանակի մնացորդներէն է եւ Deutsche Waffen- und Munitionsfabrikի գործ է 1915 թուականով. գնդակներն ալ բանակի մթերքէն են:

Ս. — Կարելի՞ է ստուգել թէ զէնքը շատ գործածուած է:

Բարեւլլա. — Յարաբերաբար նոր է, բայց ամէն պարագայի մէջ շատ լաւ պահուած:

Ս. — (Ամբաստանեալին) Զէնքը ուրիշ անգամ գործածած էք բնաւ:

Ա. — Ոչ:

(Իրազենկին ուրիշ հարցեր չեն ուղղուիր:)

Ղկայ Էլիզաբէթ Շտեյնլըսում, Բերլին, Ղուգսբուրգեր փողոց 51, 63 տարեկան, բողոքական: (Երգման արարողութեանէն վերջ:) — Ամբաստանեալը իմ քովս բնակած է. իր մասին միայն լաւ կրնամ վկայել: Շատ պարկեշտ եւ համեստ էր. սպասուհի չունիմ եւ ես ինքս կը տեսնեմ տանս գործերը. ինչ որ կրնար անձամբ կ'ընէր, ինձի չձանրանալու համար, այսպէս, իր կօշիկը մաքրելը ինձի չէր ձգեր: Ամէն տեսակէտով շատ համեստ եւ պարկեշտ էր:

Սախազաճ. — Բնաւ հիւանդացա՞ն:

Վ. — Իմ քովս գալէն քանի մը օր ետքը, ճնունդէն առաջ. եւ այդ պատճառով ալ ոստիկանութեան ծանուցանելը քիչ մը ուշացաւ: Առաջին օրը իսկ ոստիկանութեան կ'ուզէի ծանուցանել, սակայն ան անձամբ պէտք էր երթալ, բայց հիւանդութեան պատճառով ուշացաւ: Քովս գալէն քանի մ'օր ետքն էր, ես խոհանոց էի, դրան առջեւ խշխշոց մը լսեցի: Մտածեցի թէ այս մի քանի օրէ ի վեր քովս բնակող պարոնն է եւ դեռ չի կրնար բանալին լաւ գործածել: Երբ դրան առջեւ եկայ, տարօրինակ երեւցաւ ինձի: Արքայի որ գինով է. բարեւեց զիս, բայց նկատեցի որ ինքն իրեն շատ կը բռնանար: Իր սենեակը գնաց, ես ալ իմ սենեակս՝ եւ մտիկ կ'ընէի, որովհետեւ կը կարծէի թէ օդային կազը պիտի վտուէր: Յետոյ լսեցի որ ջրոյ ամանը գործածեց, եւ բազկաթուին վրայ նստաւ ու ամէն ինչ հանդարտեցաւ: Իր դռնէն ականջ դրի: Ամէն ինչ հանդարտ էր: Յաջորդ օրը ոչինչ լսեցի այդ մասին եւ ըսի պ. Աբէլեանի, որ նոյնպէս իմ քովս կը բնակէր, թէ՛ պ. Թէհլերեանը երէկ գինովցած էր եւ թէ պէտք է իրեն ըսել որ ես գինով մարդ չեմ կրնար տանիլ: Ատոր վրայ պ. Աբէլեան խօսեցաւ պ. Թէհլերեանի հետ:

Ս. — Ուրիշ ասի՞ր ալ հիւանդագին երեւոյթներ նկատած էք:

Վ. — Չտիպեցանք ջրային էր եւ չէր կրնար քնանալ: Այսպէս կ'ըսէր ինքն ալ, երբ մէկը իր առողջութեան մասին հարցնէր:

Ս. — Գետէնք որ բժիշկին կ'երթար:

Վ. — Այո՛, Պրոֆ. Աստիբերի: Նախապէս իրեն յանձարարեցի Պոստգամեր փողոց բնակող, չեմ կրնար ըսել որոշ որտեղ, ուրիշ ջրային հիւանդութեան բժիշկ մը որ ինձ ծանօթներու կողմէ ըսուած էր, բայց ոչ թէ Պր. Հակէն:

Ս. — Ուրիշ ինչ կրնաք ըսել իր կեանքի մասին. բարեկարգ էր:

Վ. — Շատ:

Ս. — Գետէնք իր պարի դասի մասնակցիլը:

Վ. — Այո՛:

Ս. — Ուրիշ հայեր յաճախ կու գային իրեն:

Վ. — Միայն մէկ հոգի, Լեւոն Էֆթեանը:

Ս. — Պ. Աբէլեանի հետ յաճախ դուրս կ'ելլէր:

Վ. — Այո՛:

Ս. — Չղարմացա՞ք երբ յանկարծ տեղափոխուեցաւ:

Վ. — Ի՞նչպէս չէ:

Ս. — Ի՞նչ ըսիք այն ատեն:

Վ. — Ան մինչև մայիս 1 կ'ուզէր իմ քովս բնակիլ: Ուստի ըսի իրեն. Արածեմ կ'ուզէիք մինչև մայիս 1 բնակիլ: Պատասխանեց որ բժիշկը ըսած է թէ կազի ըյսը փնասակար է իրեն եւ պէտք ունի արեւի ըյսի: Ըսոր հաւատացի, որովհետև չափազանց ջղային էր: Յետոյ մարտ 5ին տեղափոխուեցաւ: Իր սենեակը իմնիս կից էր, կրնայի ամէն ինչ լսել: Գիշերը միշտ անհանգիստ կը քնանար:

Ս. — Խեղքը գլուխն էր. միտ դրած էք՝ արգեօք խորհողութիւնը կանոնաւոր էր:

Վ. — Երբեք անբաղարար չէ եղած. միշտ ազնիւ եւ քաղաքավարի էր. իր մասին միայն լաւ կրնամ վկայել:

Ս. — Ա՛րնոտ նոպաներու մասին բան մը չէ՞ք գիտէր: Անգամ մը տուն եկած միջոցին դրան առջև գետին ինկած է եղեր:

Վ. — Ե՛յո՛, քիչ առաջ ըսած դէպքս է:

Ս. — (Թարգմանին) Հաղորդեցէք ամբաստանեալին, թէ վկան իր վրայ աննպատ քան մը չըսաւ, այսչափ միայն որ անգամ մը հիւանդագին եղած է: — Վկային ուղղուելէք ուրիշ հարցեր կան:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ամբաստանեալը շատ կը նուագէր:

Վ. — Ե՛յո՛, միշտ մանդոլին կը նուագէր:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Երդեօք կ'երգէր ալ:

Վ. — Ե՛յո՛, տխուր եղանակներ. միշտ մանդոլինը ձեռքն էր, եւ երբ մինակ էր, մանդոլինը ձեռքը սենեակին մէջ վեր վար կը քալէր:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Նուագած միջոցին ստէպօղային կազի ըյսը կը մարէր:

Վ. — Ե՛յո՛. անգամ մը, երբ միւս պարոնը անոր սենեակն էր, որովհետև անոր ըսելէք մ'ունէի, գուռը բացի ներս մտայ տեսայ որ երկուքն ալ մուծի մէջ նստած էին, կը ծխէին եւ կը նուագէին: Ըսին ալ թէ մուծի մէջ աւելի յարմար տրամադրութիւն կը ստեղծուի:

Ս. — Աւելի խորհրդաւոր էր:

Իրազեկ Դր. Լիպման. — Վհան ըսաւ թէ ամբաստանեալը շատ ջղային էր. Ինչ կ'ուզէք ըսել ատով. շատ լուրջ էր:

Վ. — Այո՛, շատ լուրջ էր, միշտ լուրջ էր:

Իրազեկ Դր. Լիպման. — Աւելի տխուր քան զուարթ:

Վ. — Այո՛:

Իրազեկ Դր. Լիպման. — Ուրիշ երիտասարդներու պէս կենսուրախ չէր:

Վ. — Շատ անգամ կը զարմանայի թէ ինչո՞ւ այդպէս ընկճուած էր:

Իրազեկ Դր. Լիպման. — Մտածկո՞տ էր. արդեօք բանով մը զբաղած մարդու երեւոյթ ունէր:

Վ. — Ո՛չ, բաց աստի ես իրեն Տես շատ գործ չունէի:

Իրազեկ Դր. Լիպման. — Ի՞նչ կը հասկնաք ջղային ըսելով. կ'ուզէք ըսել թէ ցրուած էր:

Վ. — Այո՛, շատ անգամ ինքն իրեն կը խ սէր, այնպէս որ կը կարծէի թէ քովը մարդ կար:

Ն. — Յերեհն ալ:

Վ. — Ո՛չ, գիշերը:

Ն. — Պր. իրազեկը կը հարցնէ թէ արդեօք յաճախ մտամոլօր էր:

Իրազեկ Դր. Լիպման. — Վերապա՞հ էր, աւելի ինքն իր մէջը քաշուած:

Վ. — Շատ վերապահ էր, միշտ լուրջ էր. սուս գալու պէս մանդոլինը ձեռք կ'առնուր:

Ն. — Ապագայի մասին ամենեւին Չեզի Տես խօսած է:

Վ. — Ո՛չ:

Ն. — Բնաւ հետաքրքրուած էք թէ Բերլին գալուն նպատակը ինչ էր:

Վ. — Կ'ըսէր թէ ուսանիլ կ'ուզէր, եւ իրօք ալ երկրորդ օրը արդէն լեզուի ուսուցչուհի մը գտաւ:

Ն. — Չեր քով բնակած միջոցին երբեք նշմարած էք զգալի փոփոխութիւն մը իր հոգեկան տրամադրութեան (Վկայ. — Ո՛չ): Եւ կամ իր ամբողջ ապրելակերպին մէջ:

Վ. — Ո՛չ, միշտ անփոփոխ մնաց, երբեմն նոյն խակ կը սուլէր, ի հարկէ մարդ միշտ տխուր չի կրնար ըլլալ. ընդհարապէս լուրջ. այնպէս . . . ինքնայատուկ:

Պաշտպան Դր. Քոն Գորդոն. — Իւր անցեալէն ամենեւին կը պատմէր. ծնողքը կորսնցուցած ըլլալուն վրայ կը խօսէր:

Վ. — Ո՛չ, ինձմէ ելլելէն քանի մը օր ետքը եկաւ ոստիկանական տեղափոխման թուղթը առնելու. այն օրը Հարցուցի եւ պատմեց թէ ինչպէս տուն վերադարձին ամենայն ինչ աւերակներու մէջ գտած էր, եւ կ'ըսէր չէր կրնար որոշապէս պատմել, քոյրերը, երէց եղբայրը, ծնողքը սպաննուած էին, միայն ինքը կենդանի մնացած էր: Ինձի պատմածը սա էր. յետոյ խօսքը կտրեց, եւ նկատեցի որ չէր ուզեր այլ եւս այդ մասին խօսիլ:

Ս. — Սրաի յուզում մը նկատեցիք իր վրայ:

Վ. — Այո՛, այո՛, արդէն միայն Հարցումիս վրայ պատմեց ասոնք ալ:

Ս. — Իրեն տեղափոխուելուն պատճառը կ'ուզէիք ստուգել:

Վ. — Ո՛չ, ոչ. իր բարեկամը գեւ թովս կը բնակէր, ըսաւ թէ անոր հետ խօսիլ կ'ուզէր, յետոյ իր սենեակին մասին պատմեց, այն ատեն էր որ իրեն Հարցուցի:

(Վկային ուղղելիք ուրիշ Հարցեր չկան:)

Վկայ տիկին Դիտման, Շարլոտտենբուրգ, Հարդենբերգ փողոց թիւ 37:

(Երգումէն ետքը:)

Ծախազարհ. — Ամբաստանեալը քանի մը շաբաթ Չերքովը բնակած է: Իր անհատական բարբին ու վարբին մասին կրնա՞ք բան մը պատմել:

Վ. — Աղնիւ, համեստ, հանդարտաբարոյ եւ մաքրասէր երիտասարդ մ'էր. ամէն բան կարգի կանոնի մէջ կը պահէր: Մարտ 15ի առաւօտը, դէպքին օրը, սպասուհին եկաւ ինձի լուր տուաւ թէ պարտնր սենեակին մէջ կու լար սպասուհին ըսի, թէ գուցէ մերձաւորներէն մէկը մեռած էր, հանգիստ թող զանիկա, ես չեմ կրնար իրեն օգնել քանի զիս չի հասկնար: Քիչ մը վերջը դուրս ելած էր. բայց ես նախապէս իրեն գացի եւ տեսայ թէ կոնեակ կը խմէր եւ շատ զարմացայ: Գուրս ելլելէն ետքը դարձեալ սենեակը մտայ եւ սեղանին վրայ գեւ կեցած էր այն շեշը, որուն մէջէն կոնեակը խմած էր:

Մ. — Գիտէ՞ք արդեօք երբ գնած էր կոնեակը:

Վ. — Սպասուհին կ'ըսէր թէ նոյն առաւօտը:

Մ. — Շիշէն օրջափ խմուած էր:

Վ. — Գրեթէ մէկ երրորդը, երեք քառորդ լիտր բովանդակող շիշ էր, գաղիական կոնեակ:

Մ. — Նոյն առաւօտը ուրիշ ինչ կերած էր:

Վ. — Թէյ խմած էր, ուրիշ օրերու պէս:

Մ. — Որ եւ է կասկած ունեցա՞ք:

Վ. — Ամենեւին, մինչեւ որ սպասուհիս տուն դարձաւ եւ լուր տուաւ ինձի. «Ո՛հ տիկին Գիտման, մեր պարոնը սպանուած է»: Ես պատասխանեցի. Ի՛նչ է, խեղձ էք: Յետոյ լսեցի թէ ինքը մէկը սպաննած էր. իսկզբան չուզեցի հաւատալ:

Մ. — Ամբաստանեալը նոյն օրը իր սովորական հանդարտութիւնը ունէ՞ր, թէ ներքին անհանգստութիւն եւ ցրուածութիւն մը կը տեսնուէր իր վրայ:

Վ. — Օր մը անոր ծանօթներէն մէկը եկած էր եւ ըսաւ. «Պարոնը հիւանդ է, արեւկայ սենեակ մը պէտք է տալ անոր»:

Մ. — Քայց Չեղի եկած ժամանակ մասնաւոր ոչինչ նշմարեցիք:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Եւ Չեր քով բնակած ամբողջ ժամանակն ալ շնչմարեցիք:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Կ'ուսանէր:

Վ. — Այո՛, շատ քիչ անգամ դուրս կ'ելէր:

Մ. — Այցերունը ունէ՞ր:

Վ. — Ամենեւին:

Մ. — Կը նուագէր:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Նկատած էք արդեօք ջղայի՛ն էր:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Վարանձոտ էր:

Վ. — Չէր կրնար երեսս նայիլ, կը շփոթէր, վարանտ էր

եւ կ'ամչնար:

Մ. — Ահարեկեա՞ղ էր:

Վ. — Չարհուրածի երեւոյթ ունէր:

Մ. — Ծանր խորհուրդներէ հալածուածի՛ մը պէս:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Երբեմն անհասկնալի, անձիշտ եւ շիտթ պատաս-
խաններ կու տար՞ պարզ հարցերու:

Վ. — Չէ, այդ չեմ՝ կրնար ըսել:

Մ. — Հիւանդագին երեւոյթներ ամենեւին նկատած էք:

Վ. — Ո՛չ բայց ինքը կ'ըսէր թէ ջղայնոտ եւ հիւանդ էր:

Մ. — Երգեօք նկատած էք, Ձեր բնակարանին մէջ վեր-
նոտի անկումներ կ'ունենար՞:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Ուրեմն Դուք իր մասին լաւ վկայութիւն կու տար:

Վ. — Շատ կարգին երիտասարդ մ'էր:

Մ. — (Թարգմանին) Ըսէք ամբաստանեալին թէ այս վկան
ալ իր մասին աննպաստ չվկայեց: (Վ'ըսէ): — Վ'ուզէի այս ալ
գիտնալ թէ ամբաստանեալը բնակարանը վարձելու համար որո՞-
հետ Ձեզի եկաւ:

Ամբաստանեալ. — Հայ ուսանողական միութեան նախա-
գահին հետ:

Մ. — Հո՞ն է ան այսօր:

Ա. — Ո՛չ:

Պրոֆ. Դր. Կասիրէր. — Վը խնդրեմ, ստուգեցէք թէ
արդեօք ամբաստանեալը կը յիշէ՞ այն օրը կոնեակը գնած է եւ
թէ ինչու կու լար:

Ա. — Օր մը առաջ գնած էի, վասն զի ինք զինքս տկար
կը զգայի: Իրիկունը փոքր բաժակ մը խմեցի, նոյնպէս առաւօտը
փոքր բաժակ մը թէյի հետ առի:

Մ. — Դէպքին առաւօտը շատ խմած էք:

Ա. — Ո՛չ, թէյին հետ քիչ մը միայն խմեցի:

Մ. — Բաժակ մը բերել տուիք:

Ա. — Բաժակ մը բերել տուի, չափ մը ունենալու համար:

Մ. — Ամբաստանեալը կը պնդէ թէ քիչ խմած է, նոյն
առաւօտը լացած է:

Վ. — Ես ականջովս լսեցի:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Երգեօք տխուր երգ
մը չէր:

Վ. — Կրնայ ըլլալ. այդպիսի եղանակներ ունին, բայց
 ես կարծեցի թէ կու լար:

Մ. — Ամբաստանեալ, կը յիշէք դէպքին առաօտը, եթէ
 լացած չէք, արդեօք երգեր մըմնջած էք:

Ա. — Ո՛չ:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ամբաստանեալին կո-
 նեակը դուրս հանելը Գուք ինքնիդ տեսաք թէ սպասուհին. երբ
 տեսաք, մօտաւորապէս քանի՛ն, ժամը եօթին, ութին միջոցներուն:

Վ. — Իննէն վերջը:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Յետոյ դուրս ելաւ,
 երբ վերագարձաւ:

Վ. Այլ չվերագարձաւ:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ի հարկէ վերագարձած
 է. կ'ըսէք թէ ժամը եօթի, ութի միջոցներուն դուրս ելած է:

Մ. — Ժամանակը կրնայ յարմարիլ:

Վ. — Մօտաւորապէս ժամը 11ի մօտ դուրս ելաւ. թէյը
 խմելէն ետքը դեռ սենեակը մնաց. սենեակը յետոյ միայն կար-
 գի գրի:

Մ. — Ամբաստանեալին դուրս ելլելէն առաջ տարօրինակ
 աղմուկ մը լսած էք արդեօք եւ կարծեցիք թէ կու լար: Ամբաս-
 տանեալին մեկնելէն ետքը տեսաք արդեօք որ կոնեակին մէկ եր-
 րորդը պահած էր: Ստոյգ է որ կոնեակը օր մը առաջ գնուած էր:

Վ. — Չեմ գիտեր:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Գիտէք որ շիշը նոյն
 առաօտը բացուած էր:

Վ. — Սպասուհին աւելի որոշ պիտի գիտնայ:

Մ. — Ամբաստանեալ, շիշը օր մը առաջ գնած եւ անկէ
 խմած էիք:

Ա. — Շիշը բանալ տուի այն տեղը ուսկից գնեցի:

Մ. — Եւ իրիկունը թէյի հետ խմեցիք:

Ա. — Իրիկունն ալ թէյի հետ քիչ մ'առի:

Մ. — Առաւօտն ալ. բաժակով չխմեցիք:

Ա. — Ո՛չ:

Մ. — Ամբաստանեալը կ'ուրանայ կոնեակը գաւաթով
 խմած ըլլալը: Այս անմեկնելի է:

Ա. — Առաջ գաւաթի մէջ լեցուցի, բայց յետոյ թէյին
խառնեցի:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Վկայ, նկատած էք,
ամբաստանեալը գերմաներէն կարգալ կը փորձէր. գերմաներէնի
վարժութիւններ կ'ընէր:

Վ. — Այո՛:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ձեզմէ դաս կ'առնէր:

Վ. — Ո՛չ բայց դաս ունէր, գոնէ կ'ըսէր թէ դաս կ'առնէր:

Դատախոսը. — Ամբաստանեալը Ձեր քովը եկած ատեն
արգէն ատրճանակը ունէր:

Ն. — Ատրճանակը տեսա՞ք:

Վ. — Ո՛չ:

Դր. Լիպման. — Ամբաստանեալը ներդաւածի՞ թէ ընկ-
ծուածի տպաւորութիւն կը թողուր:

Ն. — Վարանոտ էր:

Վ. — Այո՛, վարանոտ էր. (Ժպտալով) գոնէ ես կը կարծէի
թէ երիտասարդը շատ վարանոտ էր . . .

Ն. — Դո՛ւք, տիկին Շտեյլբաու՛մ, ամբաստանեալին Ձեր
քովը բնակած ժամանակ ատրճանակը տեսած էիք:

Վկայ Շտեյլբաու՛մ. — Ո՛չ:

Ն. — Ձէիք ալ գիտէր որ ատրճանակը սնտուկին մէջ էր:

Վկայ Շտեյլբաու՛մ. — Ո՛չ:

Ն. — Ամբաստանեալի գոյքերը շատ էին:

Վկայ Շտեյլբաու՛մ. — Ո՛չ, մի միայն սնտուկ մ'ունէր, որ
միշտ բաց կը թողուր:

Ն. — Մնտուկը երբ եւ իցէ բացած ունի՞ք:

Վկայ Շտեյլբաու՛մ. — Բաց էր, ինքը բացած եւ
զգեստի պահարանին մէջ զետեղած էր:

Ն. — Ամբաստանեալ, ատրճանակը ո՞ւր պահած էիք:

Ն. — Մնտուկին մէջն եղած ըլլալու է:

Ն. — Տիկին Շտեյլբաու՛մի քովն ալ:

Ա. — Մնտուկին մէջն էր:

Վկայ Շտեյլբաու՛մ. — Ես չեմ տեսած. միայն ձեռքի
փոքր սնտուկ մ'ունէր:

Ն. — Չարմանալի է որ յաճախ սնտուկը նայած էք եւ
ատրճանակը չէք տեսած:

Վկայ Շտեյլըաում. — Ձեմ կրնար ըսել թէ սնտուկը
յաճախ նայած էի:

Ս. — Տիկին Շտեյլըաում, այս վկայութիւնը կրդման
տակ կուտայք. Ատրճանակը անգամ մ'ալ չէք տեսած:

Վկայ Շտեյլըաում. — Եւ ոչ անգամ մը:

Շտեյլըաում եւ Գիտման վկաներուն ուրիշ հարցեր
ուղղել հարկ չտեսնուեցաւ:

Վկայ Լոլա Բայլընզոն, ճարտարարուեստի վարժուհի,
Բերլին, 21 տարեկան:

(Երդումէն ետքը):

Նախագահ. — Գուք ամբաստանեալին լեզուի դաս կու
տայիք:

Վ. — Այո:

Ս. — Իր բարբ ու վարբի մասին բան մը կրնա՞ք պատմել:

Վ. — Յունուար 18 էն սկսեալ իրեն դաս կու տայի.
Խսկղբան շատ լաւ կը սորվէր, բայց վերջը ցրուած էր:

Ս. Ըսած է Ձեզի թէ հիւանդ էր եւ բժշկի գացած էր:

Վ. — Վերջերը պատմեց թէ Պրոֆ. Աասիրէրի գացած
էր, որ դեղ մը պատուիրած էր, եւ թէ աշխատիլը դժուար կու
գար. դասի մը միջոցին նկատեցի նոյն իսկ թէ այլ եւս չէր կրնար
կարդալ ինչ գրած ըլլալը չէր գիտեր. յայտնի կը տեսնուէր թէ
հիւանդ էր, եւ ես ըսի իրեն թէ դասերը շարունակելը աննպատակ
էր, ասոր վրայ ընդմիջուեցան դասերը:

Ս. — Մտաւորապէս երբ էր:

Վ. — Փետրուարին:

Ս. — Յունուար 18ին սկսած է, երբ դադարեցուց:

Վ. — Փետրուար 20ին մտաւորապէս, ամէն պարագայի
մէջ փետրուարի վերջին կէսին:

Ս. Վերջէն դարձեալ սկսա՞ւ:

Վ. — Վերջէն անգամ մ'ալ եկաւ եւ ըսաւ թէ ինք ղինքը
լաւ չէր զգար. եւ արդէն կը տեսնուէր որ հոգեկան վիշտ մ'ու-
նէր, միշտ տխրադէմ էր:

Ս. — Այս տխրութեան վրայ կը խօսէք:

Վ. — Անգամ մը միայն, երբ իր հայրենիքի մասին հարցուցի: Ըսաւ թէ ինքը այլ եւս հայրենիք չունէր, իր բոլոր ազգականները սպաննուած էին: Տառապանքն այնքան բացայայտ կ'արտացոլանար այս պատասխանին մէջ, որ աւելին չուզեցի հարցնել:

Ս. — Աւելին չհարցուցիք:

Վ. — Ո՛չ:

Ս. — Անկէ ետքը յաճախ տեսած էք զինքը:

Վ. — Այո՛, փետրուար 27ին կամ 28ին անգամ մ'ալ եկաւ:

Ս. — Ամբաստանեալը ինչպէս կը սորվէր:

Վ. — Սկիզբները շատ լաւ կը սորվէր, բայց վերջերը շատ ցրուած էր. ինքն ալ կ'ըսէր արդէն. «Բան մը չեմ հասկնար»:

Ս. — Ձի կրնա՞ր ըլլալ որ դասերը մարտի սկիզբն ընդ միջած ըլլան:

Վ. — Կրնայ ըլլալ:

Ս. — Գուցէ մարտ 5էն քիչ առաջ, բնակարանը փոխելէն ետքը:

Վ. — Կոր բնակարանէն այլ եւս չէր գար, միայն Աուգսբուրգէր փողոցէն կու գար:

Ս. — Կ'երեւայ թէ իրապէս պատճառ մը կար, որ զինքը ստիպած է բնակարանը փոխելու եւ դասերը դադրեցնելու:

Վ. — Չեմ գիտեր: Մարտին, գուցէ զէպքէն շաբաթ մ'առաջ, ճիշդ ժամանակը չեմ կրնար ըսել, հեռաձայնով լուր տուաւ ինձի թէ բնակարանը փոխած էր եւ թէ դասը վերստին պիտի սկսէր, երբ ինք զինքը լաւ զգար:

Ս. — Ուրեմն փետրուարի վերջը դասը դադրեցուցած ըլլալու է:

Վ. — Այո՛:

Ս. — Ամբաստանեալ, արդեօք տեսիլը ունենալէն ետքը դասը դադրեցուցած էք թէ ասոր ուրիշ պատճառներ կային:

Ամբաստանեալ. — Հիւանդ եւ տկար ըլլալուս համար դասը դադրեցուցի եւ բնակարանս փոխելէն ետքը հեռաձայնեցի թէ դասերը վերստին սկսելու միտք ունիմ, երբ առողջական վիճակս բարուղորուի:

Ս. — Ուրեմն դասի ընդմիջումը տեսիլքին հետ կապ չունի:

Ա. — Պատճառը միայն առողջական վիճակս էր:

Մ. — Տիկին Գիտմանի քով բնակած ժամանակ չէիք ձանձրանար:

Ա. — Ինչո՞ւ պիտի ձանձրանայի:

Մ. — Քանի որ ալ եւս դաս չունէիք:

Ա. — Դասերը ինձի մասնաւոր հաճոյք մը չէին պատճառեր:

Մ. — Բայց եթէ դաս առնէիք, փոփոխութիւն մ'ունեցած պիտի ըլլայիք: Ուրեմն տիկին Գիտմանի քով ինչո՞վ կը զբաղէիք:

Ա. — Շատ անգամ հայրենակիցներու կ'երթայի:

Մ. — Գերմաներէնի մէջ վարժուելու փորձեր կ'ընէիք:

Ա. — Առաւօտ ելլելէս ետքը կը կարդայի:

Մ. — Ընթերցուածի գիրք էր. գերմաներէն ուրիշ գիրք ալ ունէիք:

Ա. — Անկէ զատ չունէի:

Պաշտպան Դր. Փոն Գորդոն. — Այնչափ յառաջացած էիք արդեօք, որ զոր օր. ամբաստանագիրը, թէեւ քիչ մը դժուարաւ, կարդալ եւ հասկնալ կարենայիք:

Ա. — Ձեռագիրը շատ դժուարաւ կը կարդամ, տպագիրն աւելի սահուն:

(Բայլըն զո՞ն վկային ուրիշ հարցեր չեն ուղղուիր:)

Վկայ Ծրուանդ Արէլեան, քարտուղար հայկական ընդ-
Հիւպատոսարանի, Բերլին, 23 տարեկան, լուսաւորչական: (Եր-
գումէն ետքը:)

Նախագահ. — Տիկին Շաւղլար ու մի քով, Աուգս-
բուրգէր փողոցը, ամբաստանեալին հետ միասին բնակած էք եւ
անոր բարեկամացած:

Վկայ. — Այո՞, անցեալ տարի դեկտեմբերի կէսին բարե-
կամի մը միջոցաւ ձանձրայ զինքը: Ձենքը ինձի ներկայացուցին եւ
հարցուցին թէ արդեօք իմ քովս անոր բնակարան մը չէի կրնար
ձարել, հայրենակից էր եւ լեզու չէր գիտեր: Ար բաղձար հայրե-
նակիցներու մէջ ըլլալ: Ասոր վրայ տանտիկնոջ հետ խօսեցայ,
որ լսաւ թէ մինչեւ մայիս 1 սենեակ մը, որ երբեք վարձու չէր
տար, ինձի կը տրամադրէր. այսպէս հաւանելէն ետքը յաջորդ օրը
ամբաստանեալը եկաւ: Այս՝ Ծնունդէն վերջը դեկտեմբերին էր.

ևս այդ ժամանակ պարի-վարպետ Գրիգորիսէն պարի դաս կ'առնէի, Թե հ'լիբեանը յորդորեցի որ ինքն ալ գայ: Ընթացքը կը սկսէր նոյեմբերին, ինքը քիչ մը ուշ մտաւ. ամէն երեքշաբթի, ուրբաթ եւ կիրակի կ'երթայինք: Է՛ Ֆ թե անը, Թե հ'լիբեանը եւ ես. առանձնական դասընթացք էր եւ գրեթէ երեք ամիս տեւեց:

Ս. — Ուրիշ ինչ կ'ընէիք: Գուք հիւպատոսարանի մէջ Չեր գործքը կը կատարէիք. ամէն օր դուրս կ'ելլէիք:

Վ. — Իրիկունը:

Ս. — Ամէն օր ամբաստանեալին հետ էիք:

Վ. — Միասին կը բնակէինք. օր մը իրեն հետ առանձին էի. ըսաւ ինձի թէ կ'ուզէր սորվել եւ արուեստագէտ ըլլալ, ասով աւելի չճատարբրուեցայ: Օր մը պարի դասի միջոցին գետին ինկաւ, օգնեցի իրեն, եւ ինք ղինքը գաաւ. իր նոպան 5—10 վայրկեան տեւեց, յետոյ ինքն իրեն գալէն ետքը ուզեց տուն գառնալ:

Ս. — Ուրիշ անգամ ալ այսպիսի անկում մ'ունեցա՞ն:

Վ. — Ո՛չ:

Ս. — Բժշկի երթալու պատճառը այս անկումն եղաւ:

Վ. — Այո՛, Գր. Հակէի գացած էր, որ ղինքը քննած էր: Թե յետոյ ինչ պատահած է, չեմ գիտեր, ներկայ չեմ եղած:

Ս. — Վերնոտ բնոյթով ուրիշ անգամներ ալ հիւանդագին նոպաներ չէք նկատած բացի այն մէկէն, որ պարի դասի միջոցին պատահած էր:

Վ. — Գեռ զանազան անգամներ եւ անգամ մըն ալ սանդուխին վրայ այսպիսի նոպաներ ունեցած է. բայց ես ներկայ չեմ գտնուած, ինքը կը պատմէր:

Ս. — Գլխու ցաւի վրայ կը գանգատէր:

Վ. — Այո՛, կ'ըսէր թէ գլխու ցաւ ունէր եւ անկէ զատ գլխուն վրայ վէրք ալ ունէր, չեմ կրնար ըսել թէ երբ էր այս, յունուարին ըլլալու է. պարի դասի միջոցին ունեցած նոպայէն առաջ էր:

Ս. — Ամբաստանեալը ինչով կը զբաղէր. դասեր կ'առնէր եւն...: ԅունուարի կէսէն մինչեւ փետրուարի վերջը Օր. Բայ-Լընզոնէ դաս կ'առնէր, որչափ ստեպ:

Վ. — Վարձեւմ շաբաթը երեք անգամ:

Ս. — Տունն ալ կ'աշխատէր:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Ուրիշ հիւանդագին երեւոյթներ նկատած էք, զօր-
ջլագարութիւն, ցրուածութիւն:

Վ. — Այո՛ շատ զգայուն էր, երբ իրեն մէկ ժխտած բանը
հաստատէի, կ'առնուէր բայց ընդհանրապէս իրարու հետ լաւ էինք:

Մ. — Իր նախկին կենաց մասին բան մը գիտէք. իր գլխէն
անցածներուն վրայ Ձեզի հետ կը խօսէր:

Վ. — Այո՛, պատմած էր թէ իր ազգականները կորսնցու-
ցած էր:

Մ. — Ե՞րբ պատմեց Ձեզի:

Վ. — Շատ առաջ էր. ճիշդ չեմ կրնար ըսել թէ երբ:

Մ. — Խօսած էք այն մասին թէ իր ազգականներուն կորս-
տեան պատճառը ո՞վ եղած էր:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Թաւ էա թ ի Բերլին գտնուելուն վրայ խօսք ըրած
էր. եւ կամ թէ անոր բան մ'ընելու էր:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Տիկին Գիտմանի քով փոխադրուելու գիտաւորու-
թիւնը Ձեզի կանխապէս յայտնած էր:

Վ. — Ո՛չ, չէր ըսած թէ ո՛ւր պիտի փոխադրուէր. օր մը
սակայն խնդրեց որ տիկին Շտ ելլը առ մի հայրագեմ թէ ինքը
բնակարանէն ելլել կ'ուզէր, որովհետեւ բժիշկն ըսած էր թէ օդա-
յին կազը կը վնասէր իրեն:

Մ. — Ուրեմն իր փոխադրուելուն իրրեւ պատճառ Ձեզի ալ
իր առողջական վիճակը ցոյց տուաւ:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Ձեզի ըսած էր թէ Հարգենբէրգ փողոցը բնակարան
գտած էր:

Վ. — Ո՛չ, չէի գիտեր թէ ո՛ւր էր. այդ միջոցին մեր նախ-
կին բարեկամութիւնը ալ չէր մնացած:

Մ. — Ուրիշներու հետ բարեկամութիւն կ'ընէր. ուրիշները
զօր. պ. Է. Ֆ թեանը, իրեն կու գային:

Վ. — Այո՛, շատ անգամ երեքս միասին էինք:

Մ. — Բայց Գուք վերջերս իրեն հետ շատ քիչ յարեալու-
թիւն ունէիք:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Տեղափոխուելէն քիչ առաջ՝ իր բարբ ու վարքին մէջ փոփոխութիւն մը նկատեցիք, թէ միշտ նոյնը մնաց:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Երբ Ձեզի ըսաւ թէ տեղափոխուիլ կ'ուզէր, առարկութիւն մը չըրիք:

Վ. — Տեղափոխուելուն պատճառը հարցուցի:

Մ. — Եւ առողջական վիճակը պատճառ բերաւ:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Գիտե՞իք թէ ամբաստանեալը ատրճանակ մ'ունէր:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Պայուսակ մ'ունէր:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Պայուսակին մէջ նայած էք. ինչ կը կարծէք, ամբաստանեալը Աուգստուրգէր փողոցը եղած միջոցին արդէն ատրճանակը ունէր:

Վ. — Այդ չեմ գիտեր:

Մ. — Երբեք Թալէաթը սպաննելու գիտաւորութեանը վրայ չէ՞ խօսած:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Ձեզի չէր յայտնած թէ Թալէաթը փողոցը տեսած էր:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Սակայն այնչափ յաճախ միասին գտնուած էք:

Վ. — Յետոյ ադոր վրայ ես ալ զարմացայ. բայց մենք քաղաքականութեան վրայ չէ՞ինք խօսեր:

Մ. — Կարծեմ հոս քաղաքականութեամբ զբաղելու խօսք չկայ: Գիտե՞իք որ Թալէաթ փաշա Հարդենրէրգ փողոցը կը բնակէր:

Վ. — Ո՛չ. արդէն Թէհլերեան Թալէաթի խօսքը չէր ըներ:

Մ. — Ձեզի հետ Թալէաթի վրայ խօսք չէ՞ ըրած:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Ամբաստանեալը Ձեզմէ, Էֆթեանէ եւ Թէրզիպաշեանէ զատ ուրիշներու հետ ալ յարաբերութիւն ունէր:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Չէք կրնար ըսել թէ Բնչպէս ամբաստանեալը գործին առաջնորդուած է եւ կամ նոյն իսկ դէպքին մասին ըսելիք մը չունիք:

Վ. — Ո՛չ:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Երուսալէմէր փողոցին մէջ Բնկած ըլլալը լսած էիք:

Վ. — Այո՛:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ե՛րբ, յունուարին, դեկտեմբերին, պարի դասի դէպքէն առաջ թէ ետքը:

Վ. — Կարծեմ յունուարին էր:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Թէ հլիբեանը պատմեց Չեղի:

Վ. — Այո՛:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ընդհանրապէս արդեօք հայերու քով սովորութիւն է, հայ ժողովուրդին գլխէն անցած այս դարհուրելի ջարդերու վրայ ամենեւին կամ որչափ կարելի է քիչ խօսիլ:

Վ. — Անոնց վրայ կը խօսին, բայց ոչ ստէպ:

Մ. — Այդ դէպքերն արդէն անցեալին կը պատկանին:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ջարդերու վրայ խօսք եղած ժամանակ, Բնչ բանի վրայ կը ծանրանաք:

Վ. — Մեր գլխէն անցած բաներու վրայ կը խօսինք:

Մ. — Դուք չէիք գիտեր թէ Թալէաթ հոս էր, եւ ամբաստանեալն ալ չէր պատմած:

Վ. — Ո՛չ. իրեն հետ այս բաներուն վրայ ամենեւին չեմ խօսած:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Երբ Չեղի ըսաւ թէ տեղափոխուելու միտք ունէր, իր խօսքերէն կրցա՞ք իմանալ՝ արդէն տեղ վարձած էր, թէ պարզապէս Չեղի կը յայտնէր թէ տեղափոխուելու գիտում ունէր:

Վ. — Ըսաւ թէ մինչեւ շաբաթ օրը կ'ելլեմ բնակարանէս:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Բայց Չեղի չէ ըսած թէ դժգոհ էր եւ անոր համար ալ ելլել կ'ուզէր:

Վ. — Ո՛չ. այդ չէ ըսած:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Դուք արդեօք այն զգացումը չունեցա՞ք թէ արդէն բնակարան գտած էր, ապա թէ ոչ

չէր կրնար այդպէս բացարձակ ըսել թէ մինչև շաբաթ պիտի ելլէր, եւ այդ ըսած է ինքը:

Վ. — Այո՛:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Տիկին Գիտման, երբ ամբաստանեալը Ձեր քովը բնակարան վարձեց, այդ բնակարանը արդէն դատարկ էր. մի եւ նոյն շին եկաւ թէ քանի մ'օր վերջը:

Վկայ տիկին Դիտման. — Աիրակի առաւօտ, վարձելէն քանի մ'օր ետքն էր, մտաւորապէս 3—4 օր, վասն զի սննեակը դեռ ազատ չէր:

Նախագահ. — (Թարգմանին) Ըսէք ամբաստանեալին որ պ. Արէլեան կը վկայէ թէ երեք անկումներու մասին լսած է եւ թէ ինքը պ. Արէլեանին Աուգստուրգէր փողոցէն տեղափոխուելուն պատճառ բերած է իր առողջական վիճակը: (Կը թարգմանուի):

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Պարի դասին քանի՞ Տոգի էիք:

Վկայ Արէլեան. — Գրեթէ 60—70 Տոգի:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Օրիորդներուն հետ խօսիլ կը փորձէր. քաջուած էր թէ համարձակ էր:

Վ. — Ընդհանրապէս համարձակ չէր, որոշ օրիորդի մը հետ չէր պարեր, այլ զանազան. անոնց հետ կը խօսակցէր, վասն զի կը յուսար թէ ասով գերմաներէնի մէջ պիտի բացուէր:

Դր. Լիպման. — Ձեզի իրրիւ շատ գոց, լուակեաց մարդ զարմանալի չէր երեւար:

Վ. — Լուռ ու մունջ էր եւ ուրիշներուն պէս ալ զուարթ եւ ազատ չէր:

Դր. Լիպման. — Շատ զարմանալի է որ կ'ըսէք թէ ջարդերու վրայ բնաւ չէիք խօսիր, ինքը որ այնչափ խոր ժանակցութիւն մ'ունեցած է, ինչպէս անոնց խօսքը չէր ընէր.

Վ. — Օր մը մեր խօսակցութեան ժամանակ Ղևսիուսի Հայաստանի վրայ գրած գիրքը կը կարդայինք. յանկարճ գիրքը ձեռքէս խլեց եւ ըսաւ. «Չգէ, հին վերքերը չբանանք»:

Դր. Լիպման. — Աւրեմն խոյս կու տար եւ չէր ուզեր զանոնք վերլիշել:

Վ. — Գիրքը ձեռքէս առաւ եւ ըսաւ. «մէկդի զննէք գիրքը եւ զուարճանանք»:

Պրոֆ. Դր. Կասիրէր. — Արդեօք ծանօթ է Չեղի, պարի
գասի ժամանակ պատահած անկումը մասնաւոր պատճառ մ'ունէր:

Վ. — Ո՛չ. միայն ըսաւ թէ լաւ չէր զգար ինք զինքը ու
կ'ուզէր տուն գտնալ:

Պրոֆ. Դր. Կասիրէր. — Անկման միջոցին եղածը ճիշ
թէ հեծեծանք էր. եւ արդեօք հեծեծանքին հետ բառեր ալ
արտասանեց:

Վ. — Ո՛չ, ճիշ չէր, հեծեծանք էր:

Պրոֆ. Դր. Կասիրէր. — Ամբաստանեալը կը դողար:

Վ. — Այո՛, բերանը կը փրփրէր:

Պրոֆ. Դր. Կասիրէր. — Փրփուրը գունաւոր էր:

Վ. — Ո՛չ:

Պրոֆ. Դր. Կասիրէր. — Դողը որչափ տեւեց:

Վ. — Գրեթէ 10 վայրկեան:

Պրոֆ. Դր. Կասիրէր. — Յետոյ անմիջապէս արթնցաւ:

Վ. — Այո՛:

Իրազեկ Պրոֆ. Դր. Փորլատէր. — Կ'ընէք թէ նոպային
մասնաւոր պատճառ մը չկար. կարելի չէ որ առանց Չեր գիտութեան
ամբաստանեալը անկէ քիչ առաջ որ եւ է պատճառով վերջիշած
ըլար ջարդերը:

Ս. — Նոպաները քանի մ'անգամ կրկնուած են:

Պրոֆ. Դր. Կասիրէր. — Վկան կ'ըսէ թէ պատճառ մը
չի գիտեր. բայց որոշ պատճառի մը գոյութեան հնարաւորու-
թիւնը միշտ կը մնայ. կարելի չէ արդեօք որ ամբաստանեալը քիչ
առաջ իր շորս գին դիակներ տեսած ըլլայ եւ անով ջարդերը
վերջիշած. այդ մասին բան մը ծանօթ է Չեղի:

Վ. — Ո՛չ. բայց ինձի ըսած էր առաջ թէ նոպաները
ունենալէ առաջ հոտ մը կ'առնէ եւ այնուհետեւ գետին
կ'իյնայ:

Իրազեկ Դր Շտէօրմէր. — Կրնամ Չեղի յիշեցնել որ
հայկական հիւպատոսարանի մէջ ինձի ըսած էիք թէ անկումը կը
սկսէր բարձր սուր ճիշով մը:

Վ. — Չեմ կրնար ըսել՝ ճիշ թէ հեծեծանք էր, ամէն
պարագայի մէջ շորս գին կը շօշափէր ու կ'իյնար. աւելին չեմ
կրնար ըսել:

Վկայ Լևոն Էֆթեան, Բերլին, 21 տարեկան, կաթողիկ:
(Երգումն ետքը)

Նախագահ. — Պարիսէն երբ Բերլին եկար:

Վկայ. — 1920 փետրուարին:

Ն. — Անկէ ի վեր Ձեր ազգականներու քով կը բնակիք:

Վ. — Փետայիս՝ Թ. եր զի պ ա շ ե ա ն ի քով, որ Օրանիէն
փողոց թիւ 75 կը բնակի:

Ն. — Ծխալաճառի խանութ ունի հոն:

Վ. — Այո՛:

Ն. — Անոր կինը՝ Ձեր քոյրն ալ հոն կը բնակի:

Վ. — Այո՛:

Ն. — Ձեր քոյրն ալ երզնկայէն է:

Վ. — Ո՛չ. Կարնեցի է:

Ն. — Սոցյգ է, Բերլինի մէջ ամբաստանեալին հետ ստեպ
յարարերութիւն ունեցած էք:

Վ. — Այո՛:

Ն. — Իրեն հետ պարի-վարպետ Ֆրիդրիխի քով պարի
դասի հետեւած էք:

Վ. — Այո՛:

Ն. — Իր բնակարանին մէջ, Աուգսբուրգէր փողոցը, իրեն
այցելած էք:

Վ. — Երկու կամ երեք անգամ:

Ն. — Ամբաստանեալը Օրանիէն փողոցը Ձեր ազգական-
ներուն կու գար:

Վ. — Ամէն շաբաթ գոնէ անգամ մը կու գար:

Ն. — Հոն Ձեր ազգականներուն հետ կը խօսակցէք:

Վ. — Այո՛:

Ն. — Իր վրայ նոպաներ եւ հիւանդութիւններ նկատած էք:

Վ. — Ինքը կը պատմէր միշտ թէ ջրային հիւանդութիւն
մ'ունէր. միշտ տխուր էր:

Ն. — Ի՞նչ բանէ կը գանգատէր, հիւանդութիւնը ի՞նչ
բանի մէջ կ'երեւար. գէմքէն կ'երեւա՞ր արդեօք որ ցրուած, մելա-
մաղձոտ եւ տխուր էր:

Վ. — Տխուր էր:

Ն. — Պարի դասին ամենեւին ուրախ է՞ք եղած:

Վ. — Արդէն գիտաւորաբար անոր համար զինքը հոն առաջ-
նորդեցինք, մէկ կողմանէ ալ գերմաններէն սորվելու համար:

Մ. — Ինչո՞ւ ատուր էր, իր բնաւորութեան պատճառով:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Իր անցեալ տխուր յիշատակներուն՝ ծնողաց եւ եղ-
բայրուքայրերու կորստեան, ջարդերու վրայ կը խօսէր:

Վ. — Քոյրս շատ անգամ խօսք կը բանար, բայց ինքը չէր
ուզեր:

Մ. — Չեր քոյրը երբ վերադարձած է:

Վ. — Տարի մ'առաջ:

Մ. — Գուք ջարդերու մէջ բաղմամբիւ ազգականներ կոր-
սընցուցած էք:

Վ. — Իմ ծնողքս ալ ջարդերու մէջ սպաննուած են: Ես
1912 Պոլիս եկայ եւ երեք տարի, մինչեւ 1915 դպրոց կը յա-
ճախէի: Յետոյ պատերազմը ծագեցաւ եւ ես չկրցայ հայրենիք
դառնալ. բայց խնայանք որ տեղահանութիւնները արդէն սկսած
էին. վերջէն միայն լուր առի թէ այս ջարդերու մէջ իմ ծնողքս
եւ ազգականներս մեռած էին եւ թէ միայն երկու եղբայր եւ
քոյրս ազատած էին:

Մ. — Ո՞ր ջարդերու ժամանակ սպաննուած են Չեր ծնողքը:

Վ. — Կարնոյ:

Մ. — Ե՞րբ պատահած են այդ ջարդերը:

Վ. — 1915—1916, ճիշդ ժամանակը չեմ գիտեր:

Մ. — Գուք այս Չեր եղբայրներէն եւ քրոջմէ՞ լսած էք:

Վ. — Քոյրս լաւ գիտէ, ինքը կարին էր:

Մ. — Ամբաստանեալին հիւանդութեան եւ վերնոտութեան
մասին բան մը չէք գիտեր:

Վ. — Լսած եմ, բայց ներկայ եղած չեմ. լսած եմ նաեւ
որ մեղամաղձոտ էր:

Մ. — Պարի դասի միջոցին պատահած դէպքէն զատ, ուրիշ
անգամ չէք տեսած:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Կը պատմէր թէ ստէպ այսպիսի նուաններ կ'ունենար:

Վ. — Այո՛, կ'ըսէր թէ տկար էր: Կոյն իսկ իրմէ լսած եմ
փողոցի վրայ ունեցած անկումներուն մանրամասնութիւնները, եւ
թէ ինչպէս ինկած էր:

Մ. — Գիտէիք որ տիկին Շա ելլա առւ մի քովէն ելլել կ'ուզէր:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Այդ յանկարծական տեղափոխութիւնը Ձեզ չզարմացո՞ց. Ձեր հայրենակցին՝ Արէլեանի քով կը բնակէր:

Վ. — Կ'ըսէր թէ ելլել կ'ուզէր, վասն զի ելեկարական լոյս չկար հոն:

Մ. — Երբ ըսաւ այս Ձեզի, կը յիշէք:

Վ. — Տեղափոխուելէն քիչ առաջ:

Մ. — Ատոր վայ անմիջապէս տեղափոխուեցա՞ւ:

Վ. — Ամիս մ'ետքը:

Մ. — Մարտի սկիզբը Հարդենբերգ փողոցը անցած է, ուր մնն երբ խօսած էր Ձեզի այդ մասին:

Վ. — Փետրուարի սկիզբը:

Մ. — Թէ տեղափոխուիլ կ'ուզէր:

Վ. — Կ'ըսէր թէ տեղափոխուիլ կ'ուզէր:

Մ. — Գէպքի մասին բան մը գիտէք:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Գիտէիք որ Թաւշա թ փաշա Բերլին էր:

Վ. — Մտքէս չէր անցներ:

Մ. — Եթէ երբեք չէիք ալ գիտեր՝ շքեղ զբոյններէն իմացած կրնայիք ըլլալ:

Վ. — Կ. Պոլիս այնպէս կ'ըսէին:

Մ. — Դուք 1920 յունուարի վերջերը Պարիսէն Բերլին եկած էք, անկէ ի վեր միշտ Բերլին մնացիք:

Վ. — 1918ին ղինադադարին արդէն կ'ըսուէր թէ Թաւշա թ փաշա Բերլին կը գտնուէր. բայց ստոյգ չէր գիտցուէր:

Մ. — (Թարգմանին) Ըսէք ամբաստանեալին. վկան կ'ըսէ թէ ինքը ամբաստանեալին անկումները չէ տեսած, թէ ամէն շաբաթ անոր կ'այցիլէր եւ ջարդերու վրայ ընդհանրապէս չէր խօսեր: (Կը թարգմանէ):

Պաշտպան Դր. Ֆոն Դորդոն. — (Վկային) Ձեր շքանակներու մէջ հայկական աղէտներուն Թաւշա թ փաշան միակ պատասխանատուն կը համարուէր: Ձեմ՝ կրնար ընթոնել թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ կասկածը ըլլալէն ետքը հայերէն եւ ոչ մէկը աշխատած է հոս ստուգելու թէ արդեօք հայկական այս ջարդերուն

Տեղինակը, Թաւէաթ փաշան բերլին է: Մէկուն ալ փոյժը չէր. բայց այս Չեղ մեծապէս շահագրգռելու էր: Թաւէաթ փաշայի բերլին գտնուելուն զրոյցը վերջերս ալ կը շրջէր. Գուք այս մասին միայն Վ. Պոլիս ըսած էիք:

Վ. — Ես չէի գիտեր թէ Թաւէաթ փաշա բերլին էր:

Ա. — Ես ալ չէի գիտեր:

Ս. — Ամբաստանեալ, բայց Գուք Թաւէաթ ի պատահած էիք. ինչո՞ւ այս հանդիպումն ետքը Ձեր հայրենակիցներուն այդ կարեւոր դէպքը չէք պատմած:

Ա. — Ար վախնայի, որ վրաս պիտի ծիծաղէին:

Ս. — Ինչպէս, չէ՞ որ Թաւէաթը առ հասարակ ջարդերու հեղինակը կը նկատուէր: Թէր զի պաշեան միշտ անոր վրայ կ'ուզէ եղեր խօսիլ, ինչո՞ւ անոր չիմացուցիք:

Ա. — Անոր վրայ չիտեսցայ:

Ս. — Ինչո՞ւ գաղտնի պահեցիք:

Ա. — Ձէի շահագրգռուեր:

Ս. — Բայց մե՞ք կը շահագրգռուինք:

Ա. — Եթէ անոր վրայ խօսէի, շատ մը հարցումներ պիտի ուղղէին:

Ս. — Ուրեմն չէիք ուզեր որ Ձեր հայրենակիցները անհանգիստ ըլլային եւ Չեղ հետաքրքիր հարցերով նեղէին:

Ա. — Այնպիսի վիճակի մը մեջ էի որ չէի ուզեր որ այդ մասին խօսուի:

Ատենակոչ կ'ըլլայ վկայ դատական գաղտնի խորհրդական Շուլցէ:

Վկայ Շուլցէ. — Արդեօք կարեւորութիւն կը տրուի որ այսօր հոս բողոքովին բացայայտ երեւան բերուի թէ ամբաստանեալը նախապէս առաջին հարցաքննութեան ինչ ըսած էր: Պիտի առարջարկէի հրաժարիլ ազկէ:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Հաւան եմք:

Դատախազ. — Ար խնդրեմ որ խորհրդական Շուլցէն լսուի:

(Ատենանը կը վճռէ լսել:)

Վկայ դատական գաղանի խորհրդական Շուլցէ, Շարլոտենբուրգի գատարանէն, 53 տարեկան, բողոքական:

(Երգումէն ետքը):

Սախազահ. — Գուք ժամանակին ամբաստանեալին առաջին պատասխանատու հարցաքննութիւնը կատարած էք. կը խնդրեմ անոր մասին տեղեկութիւն տուէք:

Վկայ. — Ամբաստանեալին պատասխանները դեռ բաւական որոշ կը յիշեմ: Առանց դժուարութեան խոստովանեցաւ թէ թալէաթը գիտակցութեամբ եւ դիամամբ սպաննած էր: Իսկ երբ պատճառը հարցուցի ըսաւ թէ թալէաթ այն մարդն է, որուն հրամանին վրայ իր ազգականները կամ գոնէ ազգականներուն մէկ մասը Հայաստանի մէջ սպաննուած են, անոր համար ալ որոշած էր իր ազգականներու վրէժը լուծել եւ այս նպատակով ալ Գերմանիա՝ Բերլին եկած էր:

Ս. — Այդ որոշումն երբ տուած էր:

Վ. — Հայրենիք. ատրճանակ մը հոգացած է եւ աշխատած է թալէաթի բնակարանը գտնել. անգամ մ'որ յաջողած է գտնել, անոր բնակարանին դէմ առ դէմ սենեակ մը վարձած է դիտելու եւ հսկելու համար: Պատուհանէն հսկած է եւ երբ դէպքին օրը թալէաթի դուրս ելելը տեսած է, ատրճանակը առած անոր հետեւած է:

Որ եւ է սխալմունքէ ղերծ ըլլալու համար՝ թալէաթի քովէն անցած, յետոյ ետ դառնալով դէմ առ դէմ եկած՝ անգամ մ'ալ ուղղակի աչքերուն նայած է եւ համոզուելէն ետքը որ թալէաթ ինքնին է, ատրճանակը կրակած է նտեւէն: Ասոնք են իր ըսածները:

Ս. — Այս հարցաքննութեան միջոցին անհասկացողութեան առաջքը առնելու համար ամէն փոյթ տարուած է:

Վ. — Այո՛:

Ս. — Ինչ կ'ըսէ այս մասին թարգմանը, ըսուածները ճշմարիտ ին:

Թարգման Գալուստեան. — Այո՛, սակայն այն միջոցին ամբաստանեալն ի վիճակի չէր մտածելու:

Ս. — Հարցաքննութիւնը մարտ 16ին կատարուած է:

Թարգման. — Գլուխը տակաւին կապուած էր:

Մ. — Պ. խորհրդական Չեր Տիմայ ըսածը կը համապատասխանէ մարտ 16 ի ատենագրութեան:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Դորդոն. — Գատապարտեալը այդ միջոցին ջերմ ունէր:

Վկայ Շուլցէ. — Կ'ըսէր թէ ամբողջը զինքն խոշտանգած է եւ գլխուն վրայ վէրք մ'ունի. սակայն բոլորովին հանդարտ տպաւորութիւն կը թողուր:

Մ. — Ամբաստանեալ, մարտ 16 ին ընդունած էք որ 1915 թուին Երզնկայէն փախած ատենէն ի վեր որոշում տուած էք թալէաթ սպաննել:

Ամբաստանեալ. — Այդպիսի բան մ'ըսած ըլլալս չեմ յիշեր:

Մ. — Ուրեմն չէք խոստովանած թէ այս գործողութիւնը երկար ատենէ ի վեր արդէն ծրագրուած էր:

Ա. — Ո՛չ, ինպէս կրնայի այդ ըսել:

Մ. — Այն ատեն որոշ ըսուած ըլլալու է այս, հարցաքննութիւնը թարգմանի միջոցով եղած է:

Ա. — Գուցէ այդպէս բան մ'ըսած ըլլամ, վասն զի գլուխս վերաւոր եւ կապուած էր:

Մ. — Ուրեմն ըսել կ'ուզէք թէ հաւանականէ, վասն զի գլուխնիդ վերաւորուած էր. սակայն հիմնական տարբերութիւն կայ 14 օր առաջ որոշում մը տալուն եւ տարիներէ ի վեր եղած որոշման մը՝ այդ նպատակով Բերլին գալուն եւ տարիներ առաջ ատրճանակ մը ձարելուն մէջ: Այս հիմնական տարբերութիւն է: Գիտակից չէիք Չեր ըսածներուն նշանակութեանը:

Ա. — Այդ օրն ըսածներուս մասին բան չեմ գիտեր այլ եւս, պարզապէս ըսած եմ:

Մ. — Պ. գաղտնի խորհրդական Շուլցէ, արդեօք ամբաստանեալին այս իմաստով հարցեր ուղղուած են եւ ան անոնց այս պատասխանները տուած է:

Վկայ Շուլցէ. — Ո՛չ, ո՛չ, ամբաստանեալը ինքն իրմէ ըսաւ այս բոլորը եւ յայտնի խոստովանեցաւ որ թալէաթ փաշայի ընակարանին դէմ առ դէմ սենեակ վարձած էր, անկէ զայն զիտելու եւ հսկելու յարմարութիւն ունենալու համար:

Ս. — Ամբաստանեալը այդ այսօր ալ կ'ըսէ, բայց չընդունիր այդ գործը տարիներ առաջ իր մտքին մէջ ունենալը, ու պատրաստելը:

Վկայ Շուլցէ. — Ինչպէս ատենագրութեան մէջ յիշուած է, այն միջոցին ըսաւ ամբաստանեալը թէ որչափ ուսման, նոյնչափ ալ իր վրէժը գոհացնելու համար Քերլին եկած էր:

Ս. — Ատենագրութիւնը կարգալ հարկ կ'այ:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Հարկ չկայ: Առկէի հարցնել ամբաստանեալին թէ արդեօք ինքը այն ատեն իր ըրած գործէն բաւարարութիւն զգալով ըսած է. «Ըրած եմ այս, անշուշտ ըրած եմ, վասն զի երգում ըրած էի»: Թերեւս այս ներքին բաւարարութիւնը զեղուն կերպով արտայայտած է, ք եւ երբ այս գէպքի մասին խօսք եղած է, ամէն բանի այժ ըսած էք: Ըսած էք որ «այս գործը տարիներով հետապնդած եմ եւ ըրած ըլլալուս համար գոհ եմ»:

Ա. — Չեմ գիտեր:

Պաշտպան Դր. Միմայէր. — Հարցաքննութիւնը թարգմանի մէջոցով եղած է. այսպիսի հարցաքննութիւն մը շատ այլազան կերպով կրնայ ըլլալ. կամ հարցաքննողին թոյլ կը տրուի որ ազատօրէն խօսի, եւ յետոյ թարգմանը կապակցեալ կը պատմէ ամբողջութեամբ, եւ կամ կտրուկ, ճշգրիտ հարցեր կը բանաձեւուին եւ թարգմանին մէջոցով կ'ուղղուին ամբաստանեալին, եւ անոնց պատասխանը դարձեալ թարգմանին միջոցով կը ստացուի: Այսօր հոս առջեւնիս ունինք այսպիսի ինքնայատուկ թարգմանի միջոցով հարցաքննութեան մը օրինակը: Բայց այստեղ շնորհիւ թարգմանին ճարպիկութեան ամէն բան այն աստիճան արագ կ'ընթանայ որ մարդ կը կարծէ թէ ամբաստանեալն ինքնին կը պատասխանէ: Պ. Չաքարեանց խօսքերը ամբաստանեալին բերնէն կ'առնէ. ցարդ այսպիսի ճարպիկութիւն թարգմաններու քով հաղիւ թէ տեսած ըլլամ: Ընդհանրապէս քայլ առ քայլ, դանդաղ եւ կտրուկ ձեւերով կ'ընթանան: Առկէի գիտնալ թէ այն միջոցին թարգմանի ձեռքով հարցաքննութիւնը ինչպէս կատարուած է:

Վկայ Շուլցէ. — Արչափ կը յիշեմ թոյլ տուի որ ամբաստանեալը հանդարտ խօսի եւ պատմէ գէպքին ինչպէս պատահած ըլլալը, յետոյ միայն գուցէ մասնակի հարցեր ուղղած ըլլամ:

Ընդհանրապէս այսպէս կատարուած է հարցաքննութիւնը, մանրամասնութիւնները չեմ յիշեր, ամէն պարագայի մէջ լծող տուի որ հանդարտ խօսի, եւ լծարգմանին յանձնեցի որ ինքն ուղղէ հարցումները ու պատասխանները ինձի հաղորդէ: Շարժառիթներու մասին ալ հարցուցի անոր:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Կարելի է հարցնել, պ. լծարգմանը շատ յուզուած էր. կը յիշէք այս պարագան:

Վկայ Շուլցէ. — Թարգմանը իր գործին մէջ շատ հաճելի եկաւ ինձի:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Ամբաստանեայի մասին ոգևորուած կերպով չէր խօսեր, խնդրեմ նկարագրեցէք այդ անգամ մը:

Վկայ. — Թարգմանը բոլորովին հանդարտ էր. բայց ամբաստանեային համար շատ մը քաղցրեղէններ, շաքարեղէն բերած էր, եւ խնդրեց որ առնէ: Ես հարցուցի «Ի՞նչ, մարդասպանին քաղցրեղէններ ա՛յլ կու տար»: Ասոր վրայ պատասխանեց. «Ի՞նչ, մարդասպան, աս մեծ մարդ մ'է, որու վրայ ամէնչա ալ կը զարմանանք»:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Այս խօսքը շատ կարեւոր է:

Նախագահ. — Վկաներէն տակաւին հարցաքննուելիք մնացին Տէր եւ տիկին Թէրզիպաշեանը եւ երկու լծարմանները, ուրեմն ընդ ամէնը չորս վկայ միայն, եթէ պ. պաշտպանները ուրիշ վկայութիւններէ հրաժարիլ ուզեն:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Կը ցաւիմ որ այսօր այդ մասին որոշում չենք կրնար տալ. ամբաստանեայի շահը նկատելով այդ անհարին կը համարինք. այդ մասին վաղ առաւօտ կը խորհրդակցինք:

Իրազեկ Դր. Շտէօրմէր. — Բժշկական ժողովի փոխնախագահէն բաց-նամակ մը ստացած եմ թէ վաղը ժողովի մը ներկայ պէտք եմ գտնուիլ խնդրեմ այս նկատի առէք, վաղ առտու ժամը տասին ասկէ պիտի երթամ: Բաց աստի ծանր ջղացաւ մ'ունիմ որ դարձեալ զգալի կը դառնայ, միտք ունիմ նախապէս բժշկի երթալ ներարկում մ'ընել տալու, որպէսզի ցաւերէս ազատիմ, ապա թէ ոչ այսօր այլ ես չեմ կրնար նստիլ. վաղը իմ դալս խնդրական է:

Ծախագահ. — Կ'առարջարկեմ մնացած հարցարնու-
թիւնները յետաձգել մինչեւ որ տեսնենք թէ ինչ տպաւորութիւն
պիտի ստանանք չորս յետագայ վիաներէն:

Պաշտպան Դր. Փոն Գորդոն. — Աւրիշ փաստեր պա-
հանջելը մեղի պիտի վերապահենք, թէ եւ պիտի ջանանք որ
գատական բռնի միջոցներով վճիռը չարգիլուի:

Պաշտպան Դր. Նիմայէր. — Կարելի չէ թոյլ տալ որ
պ. խորհրդական Շտէօրմէրը առանձինն ընդարձակօրէն տայ իր
տեսութիւնը. այլ բժշկական տեսութիւնները պէտք են յաջորդա-
բար տրուիլ, որպէս զի միապէս երեւան գայ թէ հինգ իրազեկները
ամբաստանեալին անձին վըայ ինչ կը մտածեն:

Պաշտպան Դր. Փոն Գորդոն. — Ատոր համար աւելի
թարմ պէտք ենք ըլլալ, վասն զի պ. իրազեկներն անշուշտ մեզի
երկար տեսութիւններ պիտի ընեն:

Ծախագահ. — Պարոն բժշկական խորհրդական, կարելի
է այսպէս ընել:

Խորհրդական Դր. Շտէօրմէր. — Քանի որ հոս եմ, իմ
պարտքս կը կատարեմ. թէ վաղն ի վիճակի պիտի ըլլամ, չեմ
գիտեր:

Ատոր վոյս դատավարութիւնը կէս ժամ կ'ընդհատուի:

ՂԵՐՈՒՆԵԿՈՒԹԻՒՆ ԳԱՏԵՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԷՍՈՐՈՒՆՑ ԳԵԳԱՐԷՆ ՅԵՏՈՑ

Վկայ թարգման Վահան Զարարեանց, Բերլին, Ալմէրս-
դորֆ, 38 տարեկան, լուսաւորչական, վաճառական. ամբաստա-
նեալին ոչ արիւնակից եւ ոչ ալ խնամի:

Վկայէն երգում կ'առնուի:

Ս. — Գուք Գերմանա-հայ ընկերութեան վարչութեան ան-
դամ էք եւ ամբաստանեալին ծանօթացած էք, երբ նա հայկա-
կան հիւպատոսարան եկաւ:

Վ. — Ո՛չ, պարսկական հիւպատոսարան: Պատերազմին
սկիզբը պաշտօնեայ էի պարսկական հիւպատոսարանի մէջ: Երբ հոն
օր մը պ. Յանձնակատարին հետ կը խօսէի, հիւպատոսարանի քար-
տուղարը մօտեցաւ եւ ըսաւ, մարդ մը եկած է, որ իր անցագրին

Համար «վիզում» կը խնդրէ. թէ արդեօք կը հաճիմ ստուգել թէ ինչ է խնդիրը: Անցագիրը ձեռքս առի եւ տեսայ որ մարդը հայ մըն էր: Ան ըսաւ որ Գերմանիա բնակելու թողլուութեան համար՝ անցագրին «վիզում» կը խնդրէ: Առ այս ըսի իրեն, որ պէտք է անպատճառ ոստիկանութեան դիմել, որուն վրայ պ. քարտուղարը զինքը հեռախօսով ոստիկանութեան հետ յարաբերութեան դրաւ:

Մ. — Գուք ալ օգնեցի՞:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Ուրիշ առթիւ յետոյ անգամ մըն ալ հետը խօսեցա՞ք:

Վ. — Այո՛. հասցէս առած էր:

Մ. — Ամբաստանեալը Առգարուրդէր փողոցը կը բնակէր:

Վ. — Բնակավայրը չէի գիտեր, վասն զի զինքը երբեք չէի այցելած: Ար պատմէր, որ հիւանդ է եւ ջղաբուժի մը կը կարօտի: Բժիշկի մը գացած է, բայց Պրոֆէսոր մը կ'ուզէ:

Մ. — Հեռեւաբար անոր հետ Պրոֆ. Կասիրէրի՞ գացիք: Ե՛րբ:

Վ. — Չեմ գիտեր ճիշդ: Կ'ենթադրեմ, որ Պրոֆ. Կասիրէր գիտէ:

Մ. — Ի՞նչ գտաւ Պրոֆ. Կասիրէր:

Վ. — Որ Թէ հէրեան վերնոտ էր, բայց այս մասին իրեն բան մը ըսելու չէի:

Մ. — Քննութեան ներկայ եղա՞ք:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Յետագայ քննութեանց ալ ներկայ եղա՞ք:

Վ. — Երկու անգամ՝ ներկայ եղայ:

Մ. — Ամբաստանեալը Չեզի ալ պատմած է, թէ անգամ մը փողոցի վրայ վերնոտ նոպայ մը անցուցած է:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Պատմեցէք, ինչ որ Չեզի հաղորդած է:

Վ. — Ըսաւ ինձի, որ Երուսաղէմէր փողոցը փոքրիկ դրամասնէ մը դարձած ժամանակ նոպայ ունեցած է, թէ իրեն օգնած են, եւ զինքը ապա ստորերկեայ ուղիով տուն բերած են:

Մ. — Իր վիճակը մանրամասն նկարագրե՞ց Չեզի:

Վ. — Կարող չէր վերյիշել:

Մ. — Ամբաստանեալը Չեզի նաեւ իր ընտանեկան յարաբերութեանց մասին խօսած է:

Վ. — Ո՛չ բայց ես ներկայ էի, երբ Պրոֆ. Կասիրէրի կ'ըսէր, թէ առաջին նոպան իր կործանուած հօրենական տունը տեսնելէ վերջ ունեցած է:

Մ. — Այս առթիւ հետն անշուշտ անոր վրայ խօսեցաք:

Վ. — Ջարդերու մասին այն մարդկանց հետ մասնաւորաբար չէի խօսեր, որոնք ինչպէս ան նոյնպէս տուժած էին: Ընդհանրապէս չեմ ուզեր մարդիկ յուզման ենթարկել:

Մ. — Ամբաստանեալին հետ իր գլխէն անցած պատահարներու վրայ չէք խօսած եւ կամ այն մասին, թէ արդեօք ազգականներ ունի:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Եւ ոչ իսկ ջարդերո՞ւ մասին խօսած էք հետը:

Վ. — Ո՛չ, որովհետեւ գիտէի որ ջարդերէն տուժած է, չէի ուզեր ցաւը յիշեցնել:

Մ. — Ուրի՞ց գիտէիք այդ:

Վ. — Ղասն զի Պրոֆ. Կասիրէրի ըսաւ, որ նման առթով մը նոպայ մ'ունեցած է:

Մ. — Եւ ապա ի՞նչ էր փողոցը բնակած միջոցին ամբաստանեալին հետ բարեկամբար կենցաղավարած էք:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Պ. Էֆիմեան եւ պ. Թէրզիպաշեան կը ճանչնայի՞ք:

Վ. — Թէրզիպաշեան կը ճանչնայի վաղուց:

Մ. — Ուրեմն ամբաստանեալին երկո՞ւ անգամ օգնեցիք, երբ Պրոֆ. Կասիրէրի կ'երթար, եւ ամբաստանեալին վրայ դուք անձամբ նոպան տեսա՞ք:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Այդ պատճառով ոչե՞նչ կրնաք ըսել այդ մասին:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Գիտէիք որ Թաւէաթ փաշա հոս բերլին էր:

Վ. — Ո՛չ, ես անձնապէս չէի գիտեր: Բայց թերթերը կը գրէին թէ Գերմանիա կը բնակի:

Մ. — Ո՞ր թերթերը կը գրէին:

Վ. — Հիմա ալ չեմ յիշեր: Ես հայերէն, գերմաներէն, ֆրանսերէն, ռուսերէն ու պարսկերէն թերթեր կը կարդամ: Այս թերթերէն իմացայ, որ Թաւէաթ Գերմանիա բնակելու է:

Մ. — Երբ հայ գաղութէն մին թաւալէ ա թ փաշայի կամ
ուրիշ թուրքի մը հանդիպի, այս հանդիպումը մի թէ այնչափ կա-
րեւոր պատահար չէ՞, որ լուրը կրակի նման ամբողջ գաղութին մէջ
տարածուի: Ամբաստանեալը Ձեզի չէ՞ պատմած, որ թաւալէ ա թը
տեսած է:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Ամբաստանեալին առողջական վիճակին վրայ անձամբ
բան մը նկատած էք:

Վ. — Քիչ առիթ ունեցած եմ միասին գտնուելու: Ցեսած
եմ, որ յաճախ մտամոլոր էր եւ առջեւը կը սեւեռէր:

Մ. — Հետը ուրիշ ո եւ է յարաբերութիւն ունեցած էք:

Վ. — Անգամ մըն ալ քանի մը խօսք խօսած ենք:

Մ. — Ամբաստանեալին հետ ընկերական հանդէսներ,
պտոյտներ եւն սարքած էք:

Վ. — Ո՛չ:

Ահային ուրիշ հարցումներ ուղղել չի բաղձացուիր:

Մ. — (Երկրորդ թարգմանին՝ պ. Գալուստեանի) Խըն-
դրեմ, ամբաստանեալին հաղորդեցէք, որ վկան ծանուցած է, թէ
զինքը պարսկական հիւպատոսարան ճանչցած եւ իրեն օգնած է
Բերլին մնալու թոյլտուութիւն առնելու մէջ. թէ ամբաստանեալին
երկու տնգամ ընկերացած է Պրոֆ. Վասիրէրի երթալու: Ահան
կը ծանուցանէ նաեւ, թէ ջարդին՝ որուն մէջ իր ծնողքները սպան-
նուած են, մանրամասնութեանց վրայ ամբաստանեալին հետ չէ
խօսած: (Ար կատարուի):

Ա. — Այն ատեն, Պրոֆ. Վասիրէրի քով, պատմեցի որ
ինկայ, երբ իմ ծնողացս տան աւերածը տեսայ, եւ թէ այն ժա-
մանակէն ի վեր այս ախտահարուածներն ունիմ:

Մ. — Ահան ծանոյց նաեւ, թէ ան անձամբ այդպիսի նո-
պայ մը երբեք չէ նկատած:

Վկայ վաճառական եւ թարգման Գէորգ Գալուստեան
Բերլին, 28 տարեկան, լուսաւորչական, ամբաստանեալին ոչ արիւ-
նակից եւ ոչ ալ խնամի:

Ահայէն երգում կ'առնուի:

Մ. — Գէպքին կամ ամբաստանեալին վրայ բան մը գիտէք:

Վ. — Ամբաստանեալը իմ վաճառատունս կու գար եւ գնումներ կ'ընէր: Այսպէսով ճանչցայ զինքը:

Ս. — Ե՛րբ կը պատահի այդ:

Վ. — Դէպքէն իբր 3—4 ամիս առաջ:

Ս. — Իրեն հետ մերձուստ խօսած էք:

Վ. — Հետը ծանօթացայ: Պատմեց ինձի, թէ հիւանդ է, ես ալ յանձնարարեցի որ շոկոլադ գնէ, եւ գնեց: Ըսաւ նաեւ որ կ'ուզէ ուսանիլ, երբ առողջանայ:

Ս. — Ե՛րբ կը պատահի այդ:

Վ. — Դէպքէն իբր 3—4 ամիս յառաջ: Աւելի բան մը չեմ կրնար ըսել:

Ս. — Պատմած էր Չեզի նաեւ, թէ իր նոպաներու միջոցին զգացողութիւնը կը կորսնցնէ:

Վ. — Ո՛չ:

Ս. — Ամբաստանեալը առաջուց չէիք ճանչնար:

Վ. — Ո՛չ:

Ս. — Ուրեմն զինքն առաջին անգամ Ձեր վաճառատան մէջ տեսար:

Վ. — Այո՛, իմ վաճառատանս մէջ:

Ս. — Յետոյ յաճախ իրեն հանդիպած էք:

Վ. — Կրնայ ըլլալ որ անգամ մըն ալ վաճառատունս եկած

ըլլայ:

Ս. — Զինքը իր բնակարանին մէջ երբեք չէք այցելած:

Վ. — Ո՛չ:

Ս. — Իր կենցաղավարութեան վրայ բան մը չէք գիտեր:

Վ. — Ո՛չ. իրեն հետ զարձեալ այն ատեն միայն տեսնուեցայ, երբ դատարանի մէջ իր առաջին ունկնդրութեան ժամանակ իբր թարգման ծառայեցի:

Ս. — Ինչպէս նախորդ վկաներէն մին ըսաւ, արտասանած էք, թէ ամբաստանեալը մեծ մարդ մըն է:

Վ. — Իմ աչքիս մեծ մարդ է:

Ս. — Զարդերու մէջ դուք ալ ազգականներ կորսնցուցած էք:

Վ. — Ծնողքս 1896ին Այնթապի մէջ սպանուած են:

Ս. — Անձամբ տեսած ըլլալով գիտէք այդ: Այն ատեն հազիւ 2¹/₂ տարեկան էիք:

Վ. — 1896 ին 5 տարեկան էի: Այս բաները անգագար կրկնուելով յիշատակը շատ թարմ մնացած է:

Մ. — Այն ժամանակ Ձեր երկու ծնողներն ալ սպաննուեցան:

Վ. — Այն ժամանակ սպաննուեցան Հայրս, մայրս, պապս, եղբայր մը ու հօրեղբայր մը: Ընտանեաց մէջ միշտ կը պատմուէր այս: Այս ամէն բան տեսած եմ ես: Պապիս սպանման ներկայ էի:

Մ. — Այդ 1896 ին էր: Մանկական յիշողութիւնը մի թէ այդչափ կը զօրէ:

Վ. — Այո՛, երբ ազդեցութիւններն այսչափ սաստիկ են:

Մ. — Կրնա՞ք այս ամէնը անշփոթ պահել:

Վ. — Ընդագար պատմելով յիշողութեան պատկերը բուրրովին թարմ մնացած է:

Մ. — Ուրեմն Գուր ներքին գոհունակութիւն մըն ալ զգացիք գործողութեան վրայ եւ Ձեզի համար ինքնին հասկնալի էր, որ մէկը կարենար այնպէս գործել:

Վ. — Ինքնին հասկնալի է:

Մ. — Ամբաստանեալին՝ դատաւորին առջև ըրած խոստովանութիւնն ուղիղ ու ճշմարիտ կը համարիք:

Վ. — Այն ատեն ուղիղ չէի համարեր սա պարզ պատճառով, որ ամբաստանեալին ամենեւին հաճոյ չէր, որ կը հարցաքննուի, վասն զի գլուխը կապուած էր: Կ'ըսէր, այս ան ըրի, զինքը սպաննեցի: Սա հարցման թէ՛ խորհրդածութեամբ ըրած էր գործը, ըսաւ. Այո՛, խորհրդածութեամբ:

Մ. — Ուրեմն կը հաստատէք, ինչ որ տեղեկագիրին մէջ 16 մարտի հարցաքննութեան մասին գրուած է: Բայց Գուր սա տպաւորութիւնն ունէիք, որ ամբաստանեալը կ'ըսէ, որպէս զի բան մ'ըսած ըլլայ: Ձեր տարակոյսն արայայտեցիք, խօսքի նիւթ եղա՞ւ:

Վ. — Տեղեկագիրն այդ պատճառով գիտմամբ չստորագրեցի:

Մ. — (Կը քննէ տեղեկագիրը) Մոյն տեղեկագիրն իրապէս թարգմանէն չէ ստորագրուած:

Պաշտպան Դր. Փոն Գորդոն. — Գուր մերժեցիք տեղեկագիրը ստորագրել:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Տեղեկագրին տակ կը գտնուին սա անունները.
Թ. է Տ Ղ Ե ր Ե ա ն Ե ն Բ այ ց ո չ Թ ար գ մ ան Ի ն ան ու ն ր :

Վ. — Ը ս Ի, որ կարելի է թէ մարդուն խելքը գլուխը չէ,
Թէ ըսածին հասկացողութիւն չունի, գուցէ յարմար չէ, զինքը
ճիշդ այսօր հարցաքննել:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Դուք սա տպաւորու-
թիւնը ունէիք, թէ ամբաստանեալը ջերմ ունէր:

Վ. — Զինքը չքննեցի, այլ թերթի մէջ կարդացի, որ ջերմ
ունի, Եւ Բ այ ց աս Ի գ լ ու խ ր դ Ե ո կ ա պ ու ա ժ է ր : Ք այ ց մ է կ Բ ան
Ն կ ա տ ե ց Ի, որ ն ա ն Ե ր ք ու ս տ գ ո չ է ր : Վ ' ր ս է ր . Ի ս ս պ ան ն ե ց Ի զ Ի ն ք ր :

Մ. — Խօսքի նիւթ եղաւ, որ Դուք մերժած էք տեղեկա-
գիրը ստորագրել: Քննիչը հարցոց. «Վուզէք տեղեկագիրը
ստորագրել»:

Վ. — Քննիչին ըսի, որ չեմ կրնար ստորագրել տեղե-
կագիրը, վասն զի չեմ գիտեր ճշդիւ, թէ արդեօք ամբաստանեալն
ամէն բան խորհրդածութեամբ ըսած է:

Մ. — Տարակոյս կայ տեղեկագիրը իրր տեղեկագիր ար-
ժեցնելու:

Պաշտպան Դր. Միմայէր. — Անկարելի կը թուի ինձ այս
գրութիւնը իրր տեղեկագիր նկատել: Հարցաքննութեան տեղեկագիր
չէ, վասն զի չի ծանուցաներ, որ թարգմանը զայն թարգմանած ըլլայ:

Մ. — Ուրեմն ամբաստանեալը Ձեր վաճառատան մէջ ճանչ-
ցած էք, Եւ հարցաքննութենէ դուրս ուրիշ յարաբերութիւն չէք
ունեցած հետը:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Ամբաստանեալ, կը յիշէք որ վկան տեղեկագիրը
ստորագրել չէր ուզեր:

Ա. — Ձեմ կարող յիշել:

Մ. — Վկային ուղղուելիք հարցեր կան տակաւին: — Չկան:
Պարի ուսացիչ Ֆրիդրիխի, որուն քով ամբաստանեալը
պարի դաս առած է, հարցաքննութեան արժէք կը տրուի:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Յայնապէս արժանա-
հաւատ կերպով լսեցինք կապակցութիւնը, այնպէս որ զինքը հար-
ցաքննելէ կարելի է հրաժարիլ:

Պարի ուսացիչ Ֆրիդրիխի հարցաքննութիւնը կարեւոր չի
տեսնուիր:

Վկայ՝ ծխաժառանգութիւնի պաշտօնէն, Բերլին, 29 տարեկան, կաթողիկ, ամբաստանեալին ոչ արիւնակից եւ ոչ ալ խնամի:

Վկայէն երգում կ'անուրի:

Ն. — Կը ճանչնա՞ք ամբաստանեալը:

Վ. — Այո՛, 1920, դեկտեմբեր 19 էն ի վեր:

Ն. — Այն ատեն, երբ ամբաստանեալը Պարիսէն Բերլին եկած էր եւ պ. Է. Փիթեանի միջոցով Ձեր ընտանիքը եկաւ:

Վ. — Այո՛:

Ն. — Ամբաստանեալը պ. Է. Փիթեանն արդէն Պարիսէն կը ճանչնար, ճիշդ է:

Վ. — Այո՛.

Ն. — Գուք վաճառատուն մը ունիք Օրանիէն փողոցը թիւ 75 ի մէջ:

Վ. — Այո՛, ծխախտախ վաճառանոց մը:

Ն. — Հայ էք գուք եւ հայուհի՞ Ձեր կինը:

Վ. — Այո՛:

Ն. — 1914 է՞ ի վեր Բերլին էք:

Վ. — Այո՛:

Ն. — Զարդերուն ահանատես եղա՞ծ էք:

Վ. — Ո՛չ, բան մը չեմ տեսած:

Ն. — Առաջ ալ չէ:

Վ. — Ո՛չ:

Ն. — Եւ Ձեր ծնողքը:

Վ. — Հայրս Կ. Պողիս է եւ մայրս վաղուց արդէն բնական մահով մեռած է: Բայց իմ ծանօթներս ու ազգականներս բոլորը սպաննուած են հայրենիքս՝ Կարնոյ մէջ:

Ն. — Ամբաստանեալին հետ ստէպիտան էք, Ձեր բնակարանն ու վաճառատունը եղա՞ծ է ան:

Վ. — Այո՛:

Ն. — Նախկին դէպքերու մասին ալ խօսա՞ծ էք:

Վ. — Ո՛չ: Ոչինչ խօսած եմ այդ մասին: Կնոջս եւ ինձ գէշ կու գայ, երբ այդ մասին կը խօսուի:

Ն. — Ձեզի ծախսը կու գայ, երբ այդ հին ահաբեկ պատմութիւնները յիշեցնեն Ձեզ:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Այդ պատճառով ալ չէք խօսած այդ մասին:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Գիտէիք, որ Թ. ալ է ա թ Հոս Բերլին էր:

Վ. — Այո՛, ուրիշներուն պէս:

Մ. — Ե՞րբ իմացար:

Վ. — 1919 ին, պատերազմէն վերջ:

Մ. — Ամբաստանեալին պատմեցիք, որ Թ. ալ է ա թ Հոս է:

Վ. — Այդ մասին ընդհանրապէս չէ խօսուած:

Մ. — Ի՞նչ գիտէք ամբաստանեալին առողջական վիճա-
կին վրայ:

Վ. — Մեզի եկաւ եւ ըսաւ որ լաւ չէ, հիւանդ է: Կը
բաղձայ բժիշկի մը երթալ:

Մ. — Բժիշկի գիմեց:

Վ. — Այո՛, բնկերի մը հետ միասին:

Մ. — Պրոֆ. Կասիրէրի:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Անոր վրայ վերնոտ նոպաներ նկատած էք երբեք:

Վ. — Ո՛չ. կը պատմէր մեզի, թէ շատ հիւանդ էր: Քանի մը
անգամ կ'ինս անոր համար կերակուր եփած է, եւ նա մեր քով
գեղ առած է:

Մ. — Ուրեմն բժշկական խնամատարութեան տակ էր:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Ամբաստանեալին վրայ բան մը Ձեր աչքին զարկած է:

Վ. — Ոչ, չեմ կրնար ըսել այս:

Մ. — Ուրաջն էր, զուարթ տրամադրեալ, թէ աւելի տխուր
էր եւ ճնշուած:

Վ. — Երբեմն զուարթ էր, երբեմն տխուր բայց աւելի
տխուր քան զուարթ:

Մ. — Պարի դասի մասին կը պատմէր:

Վ. — Երբ մեզի այցելութեան կու գար, է՛ ֆ թ ե ա ն ի հետ
էր, որ նոյնպէս պարի դասին կը մասնակցէր:

Մ. — Ձեր բնակարանէն դուրս հետը միասին չէք եղած:

Վ. — Ո՛չ, միայն բնակարանիս մէջ:

Մ. — Բերլինի հայ գաղութը որչափ մեծ է:

Վ. — Չեմ գիտեր:

Մ. — Իբր հարբւր:

Վ. — Գրեթէ:

Մ. — Ունիք ընկերական հաւարոյթներ: Վօգնէք իրարու:

Վ. — Այո՛, հարկաւ, կ'օգնենք իրարու:

Մ. — Ուրեմն գաղութը կը ճանչնաք եղեր:

Վ. — Շատ անձ կը ճանչնամ, բայց ոչ մեծագոյն մասը:

Մ. — Ամբաստանեալը Ձեզի պատմած է, որ անգամ մը փողոցը Թ. ալ է ա թ ի հանդիպած է:

Վ. — Ո՛չ, պատմած չէ:

Մ. — Ամբաստանեալին հետ ունեցած Ձեր ծանօթութեան միջոցին նկատած էք երբեք որ անոր վրայ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած է:

Վ. — Ո՛չ, ոչինչ նկատած եմ:

Մ. — Հաղորդած է Ձեզի, թէ ինչու Հարգներէրդ փողոցը տեղափոխուած է:

Վ. — Ո՛չ:

Մ. — Հարցուցիք իրեն:

Վ. — Այո՛. ըսաւ որ իրեն այլեւս հաճոյ չէ: Հիւանդ է եւ լաւագոյն բնակարանի մը կը կարօտի:

Մ. — Ահային ուղղուելիք հարցումներ կան դեռ: — Ուրեմն՝ ոչ:

Վկայ Տիկին Բրիտոնէ Թէրզիպաշեան, կին նախնի թագ վկային, 26 տարեկան: — Հարցաբնութիւնը կ'ըլլայ թարգմանի միջոցով:

Վկաներու յատուկ երգումն ընելէ վերջ՝

Մ. — Գործողութեան մասին բան մը չէք գիտեր:

Վ. — Ո՛չ:

Պաշտպան Դր. Ֆոն Գորդոն. — Խնդրեմ վկան հարցաբնեցէք խժոճութեանց մասին: Ամէնէն առաջ, թէ պատե-րազմի ժամանակ հայրենիքն էր եւ ո՞ր կը բնակէր:

Վ. — Կարին էի:

Մ. — Այդ Ձեր հայրենիքն է:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Հոն տեղահանութիւններ պատահեցան:

Վ. — 1915 յուլիսին այն տեղի բնակիչները ժողվուեցան եւ կ'ըսուէր, թէ հարկ էր թողուլ քաղաքը:

Ն. — Քաղաքին մէջ ազդագրերը երեւցան, թէ հայերը պէտք են գաղթել:

Վ. — Նախ քաղաքին հարուստներուն ոստիկաններու եւ պաշտօնեաներու ձեռքով լուր տրուեցաւ եւ ապա կ'ըսուէր, հարկ էր որ պարպուի քաղաքը, վասն զի ռազմագծին վրայ կը գտնուէր, եւ քաղաքացիք պէտք է որ հեռացուէին: Քաղաքին հարուստները 8 օր առաջ լուր առին, միւսները տեղահանութենէն մէկ ժամ առաջ: Ապա իմացան, որ եղածը խաբէութիւն էր եւ թէ միայն հայ բնակչութիւնը պիտի արտաքսուէր:

Ն. — Ամբողջ բնակչութիւնը մէկ անգամէն քաղաքէն դուրս հանեցին:

Վ. — Չորս անգամէն:

Ն. — Չորս խումբով:

Վ. — Չորս խումբ 8 օրուան մէջ:

Ն. — Ետ մնացողները կ'իմանային, թէ նախընթաց խմբակները ինչ կ'ըլլային:

Վ. — Ո՛չ:

Ն. — Որոշ ուղեկէտ մը կը նշանակուէր:

Վ. — Նախ դէպի Երզնկայ պիտի երթայինք:

Ն. — Դուք որ խումբին հետ պիտի ելէիք:

Վ. — Երկրորդ:

Ն. — Նկարագրեցէք, որչափ մարդ տեղահան եղաւ, ինչպէս պատահեցաւ եւ դուք որչափ յառաջացաք եւ ինչ պատահեցաւ:

Վ. — Մեր ընտանիքը 21 անձէ կը բաղկանար: Անոնցմէ երեքը միայն մնացած են:

Ն. — Որքան մեծ էր ամբողջ խումբը:

Վ. — 500 ընտանիք:

Ն. — Չեր ազդականներն ինչպէս մեռան:

Վ. — Մեր ընտանիքը կը բաղկանար 21 հոգիէ: Երեք եղան սայլ վարձած էինք եւ ինչ որ կրնայինք ղետեղել, մեզի հետ առինք, կերակուր եւ դրամ: Ար կարծէինք որ Երզնկայ պիտք երթանք: Հայրս ու մայրս մեզի հետ էին, երեք եղբայր, երիցագոյնը 30 տարեկան, երեք մանչ, փոքրիկը վեց ամսական, ամուսնացած քոյրս իւր ամուսինով, վեց տղայ, երիցագոյնը 22 տարեկան: Իմ աչքերովս տեսայ ամենուն կորուստը, միայն երեքը մնացին ու աղատեցան: Ա'երզնում, որ Ա Պոլսոյ հրամանով տեղահանուեցան:

Մ. — Ի՞նչ կերպով:

Վ. — Երբ քաղաքը թողուցինք եւ Վարնոյ բերդին գոնեքուն առջեւ էինք, ոստիկանները եկան եւ զէնք կը փնտռէին: Գանակ, անձրեւնոց եւ այլն առին մեղմէ: Վարնէն եկանք Բաբերդ: Երբ այս քաղաքին առջեւէն կ'անցնէինք, դէզադէզ զիականեր տեսանք, եւ ես ստիպուած էի զիակաները կոխելով անցնիլ, այնպէս որ ոտքերս արիւնով ներկուեցան:

Մ. — Գիակաները Վարնէն եկող նախընթաց խումբերէն էին:

Վ. — Ո՛չ, Բաբերդէն էին: Ապա հասանք Երզնկայ: Խոստացած էին մեզի բնակարան տալ, սակայն թոյլ տրուած չէր մեզ բնակիլ, եւ ոչ իսկ ջուր խմելու հրաման կու տային: Ստիպուեցանք նոյն իսկ եզները յանձնել, որոնք լեռները քշուեցան:

Մ. — Ի՞նչպէս ինդիրը ջարդի եկաւ, որուն մէջ Ձեր ազգականները սպաննուեցան:

Վ. — Երբ առաջ գացինք, խումբերէն 500 երիտասարդ ջուկուեցան: Կաեւ եզբայրներմէս մին: Բայց ան յաջողեցաւ փախչիլ եւ իմ քովս գալ: Չինք, իբրեւ աղջիկ զգեստաւորեցի, որով կրցաւ քովս մնալ: Միւս երիտասարդները ջարդուեցան:

Մ. — Ի՞նչ եղան ընտրուածները:

Վ. — Իրարու կապեցին եւ ջուրը նետեցին:

Մ. — Ուստի գիտէք:

Վ. — Իմ աչքերովս տեսայ:

Մ. — Տեսաք, որ գետը նետուեցան:

Վ. — Այո՛, գետը նետուեցան եւ հոսանքն այնպէս սաստիկ էր, որ բոլոր ջուր նետուողները քշեց տարաւ:

Մ. — Ետ մնացողներն ի՞նչ եղան:

Վ. — Պոռացինք, լացինք ընելքնիս չէինք գիտեր: Բայց եւ լալ ալ թոյլ չէին տար, սուրններով առաջ կը մղէին մեզ:

Մ. — Ո՞վ:

Վ. — 30 ոստիկան եւ ջոկատ մը զինուոր:

Մ. — Կը հարուածէին մեր թընդմերթ:

Վ. — Այո՛:

Մ. — Ձեր ազգականներն ապա ի՞նչ եղան:

Վ. — Ինչ որ կ'ընայինք շալկել, անով Մալթիա եկանք, մեզ հոն լեռ հանեցին ու այրերը կ'իններէ բաժնեցին: Կ'ինները

այրերէն իբր 10 մետր հեռու էին, սեփական աչքերով կրնային տեսնել, թէ այրերուն ինչ կ'ըլլար:

Մ. — Ինչ կ'ըլլար այրերուն:

Վ. — Վացիներով մեռցուցին եւ ջուր նետեցին զանոնք:

Մ. — Իրապէս այս կերպով ջարդուեցան կիներն ու այրերը:

Վ. — Միայն այրերը այսպէս ջարդուեցան: Երբ քիչ մը մլժնցաւ, ոստիկանները եկան, ամենագեղեցիկ կիներն ու աղջիկները ընտրեցին եւ իբր կին իրենց քով առին: Ժանդարմներէն մէկն ալ ինձի եկաւ եւ կ'ուզէր զիս իրեն կին առնել: Հնազանդիլ, տեղի տալ չուզողները սուհիներով կը խոցուէին եւ անոնց սրունքները կը պատառէին: Նոյն իսկ յղե կանանց կողերը կը փշթէին, տղաք գուրս կը հանուէին ու կը նետուէին:

(Մեծ իրարանցում սրահին մէջ:)

Երդմամբ կը հաստատեմ այս:

Մ. — Գուք ինչպէս աղատեցաք:

Վ. — Եղբօրս գլուխն ալ կտրեցին: Երբ մայրս այս տեսաւ, գետին ինկաւ եւ իսկոյն մեռաւ: Յետոյ թուրք մըն ալ ինձի եկաւ եւ կ'ուզէր զիս իրեն կին ընել, եւ որովհետեւ յանձն չառի, տղաս առաւ եւ մէկդի նետեց:

Մ. — Ինչպէս աղատեցաք:

Վ. — Հեռուէն ծուխ նշմարեցի եւ ծուխին ուղղութեամբ գացի, եւ հոն գտայ եղբայրս ու եղբօրս կինը, որ յղի եւ ծնանելու վրայ էր: Ըսին մեզի որ նոյն իրիկունն իսկ պիտի թողունք այն տեղը եւ մենք ստիպուած էինք լքել եղբօրս կինը, վասն զի յղի էր:

Մ. — Յետոյ Սամսէք հասաք: Ո՞րչափ էիք:

Վ. — Մօտաւորապէս 600 հոգի:

Մ. — Իսկ Ձեր ընտանիքէն:

Վ. — Հայրս, երկու եղբայր եւ ես:

Մ. — Գուք ալ ուրեմն մինչեւ Սամսէք եկաք:

Վ. — Այո: Հոն հիւանդացաւ հայրս, եւ ահա հրաման մը եկաւ, որ կ'արգիլէր հիւանդները միասին առնել, այլ հարկ էր ջուրը նետել: Հայրս վրանէն հանեցին: Բայց յետոյ եղբայրս դարձեալ բերաւ զինք, բայց ան նոյն իրիկունը մեռաւ:

Մ. — Իսկ երկու եղբայրները:

Վ. — Կ'ապրին:

Մ. — Իրա՞ն այս ամէն բան ճշմարիտ է: Երեւակայու-
թիւն չէ՞:

Վ. — Պատմածս իրականութենէն շատ նուազ է: Շատ
աւելի քսամնելի էր:

Մ. — Դուք Սամսէք մնացիք:

Վ. — Չէի կարող Սամսէք մնալ: Պէտք է որ Սուրուչ եր-
թայինք: Աւերջապէս մեզ ամէնքս լեռ մը քշեցին եւ ինչ որ դեռ
մնացած էր առին մեզմէ:

Մ. — Այս արհաւիրքներուն ո՞վ պատասխանատու կը հա-
մարուէր այն ատեն:

Վ. — Ինչվէր փաշայի հրամանով կը կատարուէր, եւ
զինուորները կը ստիպէին որ տարագրեալները ծնրագրեն եւ գոչեն.
«Կեցցէ փաշան», վասն զի փաշան թող տուած էր իրենց որ ապրին:

(Իրարանցում:)

Դր. Նիմայէր. — Հասկանալի իրարանցումէն յայտնի է,
որ վկային ըսածները անհաւատալի կը թուին: Բայց առջեւնիս
պաշտօնապէս ունիք նման հազարումէկ զեկոյցներ: Սակայն, որպէս
զի չթողուիք որ վկային արժանահաւատութեան վրայ ամենա-
թեթեւ տարակոյսն իսկ ծագի, պիտի խնդրէի, որ այժմ՝ երկու
իրազեկները, Պ. Պրոֆ. Գր. Լեպսիուս եւ վսեմաշուք Լիման
Փոն Զանդէրս այն ժամանակուան թրքական ոստիկանութեան
եւ թրքական զինուորականութեան կազմի մասին հարցա-
քննուին:

Պաշտպան Դր. Փոն Գորդուն. — Ես ալ իրողութիւններու,
որոնց վրայ գոնէ այս ընդարձակութեամբ մինչեւ այսօր դաղա-
փար չունէի, այս սահմնկեցուցիչ նկարագրութենէն վերջ կը
կարծեմ որ դուրսը եղող մնացած վկաներու հարցաքննութենէն
կրնանք հրաժարիլ: Գուցէ անոնք ալ ինձի հետ միասին կ'ուզեն
երկու իրազեկները լսել: Բաց աստի կը խնդրեմ որ շատ կարկառուն
անձնաւորութիւն մ'ալ, որ Մանչեստրէ Բերլին եկած է, եպիսկո-
պոսական տեղապահ Պալաքեան հարցաքննուի: Ան այս ահուելի
իրերը ապրած է, ուրեմն տեսած է, եւ մենք կրնանք իրմէ ալ լսել,
թէ արդեօք հայ ազգին ամբողջութիւնը թալէաթ փաշա յան-
ցաւոր կը համարի: Թէ իրապէս յանցաւոր է, այդ ուրիշ հարց է:

Դատարխազ. — Ես ալ բաղձալի կը համարէի, որ երկու իրազեկները թրքական ոստիկանութեան եւ պահանջորդութեան մէջ տիրող ընդհանուր յարաբերութեանց մասին լսուին:

Ն. — Պ թարգման, ըսէք ամբաստանեալին, որ վկան իր զեկոյցներուն մէջ մանրամասն խօսեցաւ ջարդերու վրայ:

Թ. — Երդէն հասկցաւ:

Ն. — (Ժպտելով) Բնական է:

Իրազեկ գրագէտ Դր. Յովհաննէս Լեպսիոս, 62 տարեկան, աւետարանական:

Իրազեկներու յատուկ երգումն ընելէ վերջ.

Ն. — Գիտէք, թէ ինչ բանի վրայ է խնդիրը: Խնդրեմ սակայն շատ հեռուէն չսկսիլ, այլ միայն հետեւեալ կէտերու մասին արտայայտուիլ. 1915ի հայկական ջարդերուն մէջ այնպիսի խժոճութիւնները մեծագոյն ծաւալով պատահած են, եւ թէ Ձեր ըրած քննութիւններու եւ հաւաքած փորձառութիւններուն համաձայն վկաններուն նկարագրութիւնները եւ ամբաստանեալին իր անձնական կեանքի նկատմամբ տուած տեղեկութիւնները արժանահաւատ են (եւ թէ ինչ տարրերէ բաղկացած էր այս տեղահանութեան պահանջորդութիւնը):

Իրազեկ Դր. Յովհաննէս Լեպսիոս. — Ընդհանուր տեղահանութիւնը որոշեց երիտասարդ թուրքերու կողմէն, թալէաթ փաշան իբր ներքին գործոց նախարար (միուս կողմանէ նաեւ Էնվէր փաշա իբր պատերազմական նախարար) հրամայեց եւ օգնութեամբ երիտասարդ թուրքերու կողմակերպութեան ի գլուխ հանուեցաւ: Տեղահանութիւնը, ընդհանուր աբսորը, որ արդէն 1915 ապրիլին որոշուած էր, կը հայէր թուրքիոյ ամբողջ հայ ժողովրդեան, չիչ բացառութեամբ զոր դեռ պիտի յիշեմ: Թուրքիոյ բնակչութեան մէջ կար՝ պատերազմէն առաջ՝ 1,850 000 հայ: Բացարձակ ստոյգ ազգահամար չկայ բնականաբար թուրքիոյ նման երկրի մը մէջ: Յիշեալ թիւը կը ստանանք եղած վիճակագրական ատաղձէն, որ կը համաձայնի հայ գատրիարքարանի ազգահամարին: Հայ բնակչութիւնը սիրուած էր պատերազմէն առաջ եւրոպական թուրքիոյ (Վ. Գոլիս, Արքիանուպոլ, Ռոզոստո) եւ ասիական թուրքիոյ վրայ (Անատոլու, Վիլիկիա, Հիւսիս. Ասորիք, Միջագետք):

Հայոց մեծագոյն մասը կ'ապրէր արեւելեան Անատոլու, Հայկական լեռնաշղթային վրայ, ազգին Հին Հայրենեաց, վեց վիլայէթներու մէջ. Կարին, Աւան, Բաղէշ, Տիարբէքլըր, Սերաստիա եւ Խարբըրդ: Արեւմտեան Անատոլու, Կ. Պոլսոյ դիմաց, Մարմարայի հարաւային եզերքը կը կազմեն բնակչութեան մէկ զօրաւոր բեկորը: Հարաւային Անատոլուի մէջ Կիլիկիա՝ — Տաւրոսի տափաստանով եւ Աղեքսանդրիոյ ծովախորշին շուրջ գտնուող սահմանակից Հիւսիս. ասորական երկիրներով — մէկ մասն էր Հայկական Հին Հայրենիքին:

Անատոլուի ամբողջ Հայ բնակչութիւնը բարձրագոյն հրամանով տեղահանուեցաւ դէպի Հիւսիսային եւ արեւելեան եզրը Միջագետքի անապատին. Տէր-էս-Զօր, Զօր, Ռակկա, Մեսկէնէ, Ռաս իւլ-Ային, մինչեւ Մոսուլ:

Մերձաւորապէս 1,400 000 Հայ տեղահան եղած են:

Ի՞նչ կը նշանակէ այս աքսորը:

Թալէ-աթէ ստորագրուած հրամանագրի մը մէջ սա խօսքը կը գտնուի. «Աքսորավայրն է Ռէնչութիւն»։ Համաձայն այս հրամանագրին հոգ տարուեցաւ. արեւելեան Անատոլուի նահանգներէն դէպի հարաւ տեղահան եղող ամբողջ բնակչութենէն միայն 10% աքսորավայր հասան. մնացած 90% ձամբան արգէն սպաննուեցան, բացի ոստիկաններէն վաճառուած եւ քուրդերէն առեւանգուած կիներէն ու աղջիկներէն, մնացածն անօթութենէ եւ ուժասպառութենէ մեռան: Այն Հայերէն, որոնք արեւմ. Անատոլուէ, Կիլիկիայէ եւ Հիւսիս. Ատրիքէ անապատի եզրը քշուեցան, հաւաքատեղիներու մէջ հետզհետէ հարիւրհազարաւոր մարդկանց նկատելի բազմութիւն մը հաւաքուեցաւ: Ասոնք յետոյ մեծ մասամբ սիսիթէմաթիք սովով ու պարբերական ջարդերով ոչնչացան: Երբ հաւաքատեղիները նոր խումբերով կը լեցուէին, այնպէս որ մարդկանց ալ տեղ չէր մնար, գունդագունդ անապատ կը տարուէին եւ հոն կը մորթուէին: Թուրքեր յայտնած են, թէ Անդղիացոց օրինակով՝ հանդէպ թուրքերու հարաւ. Ափրիկէի մէջ, իրենք հաւաքատեղիներու գաղափարին եկած են: Պաշտօնապէս կը յայտարարուէր, թէ քսորները նախազգուշական կարգադրութիւններու կը ծառայեն, անհատապէս սակայն հեղինակաւոր անձեր բոլորովին յայտնի կերպով կը ծանուցանէին, որ Հայ ազգը ոչնչացնել էր նպատակը:

Ըսածս կը հետեւի նաեւ այն վաւերաթղթերէն, որոնք կայ-
սերական Պետպանութեան եւ Արտաքին գործոց նախարարութեան
արձանագրութիւններէն հրատարակեցի, մանաւանդ գերման հիւ-
պատոսներու եւ Վ. Պոլսոյ գերման դեսպաններու զեկոյցները:

Գուք հոս երկու զեկոյց լսեցիք, Թէհլիրեանէ եւ Տիկ. Թեր-
զիպաշեանէ տեղահանութեան ժամանակ իրենց կրածներուն ու
տեսածներուն մասին: Նման զեկոյցներ թանձր մանրամասնու-
թիւններով, որոնք ամէնքը անձնական փորձառութեան դրոշմ կը
կրեն, հարիւրներով տպուած են, մեծ մասամբ գերման, մասամբ
նաեւ ամերիկեան եւ անգլիական հրատարակութիւններու մէջ:
Իրողութիւնները անտարակուսելի են: Ատարման եղանակները
կը նմանին ամենուրեք անոնց, որոնք հոս մեղի Թէհլիրեանի եւ
Տիկ. Թերզիպաշեանի կողմէ ստորագրուեցան: Ապա թէ ոչ հարկ
էր հարցնել. ինչպէս կարելի է, այնքան կարճ ժամանակի մէջ
միլիոնաւոր անձինք սպաննել: Այս հնարաւոր էր ամենավարագ
եղանակներով, ինչպէս ապացուցուած է նաեւ այն դատավարու-
թեան բանախօսութիւններով, որ Վ. Պոլիս պատերազմական ատենին
առջեւ Թալէաթ փաշայի եւ ընկերներուն դէմ տեղի ունեցաւ:
Ատեանը կազմուած էր զօրաբաժնի մը հրամանատարէն, իբր
նախագահ, 3 զօրավարներէ, որոնց մէջ նաեւ պատերազմէն
ծանօթ զօրավարներ, եւ հարիւրապետ մը: Ամբաստանութեան
5 կէտերէն առաջինը կը հայէր հայ ջարդերուն: Պատերազմական
ատենին 6 յուլիս 1919 վճռովը մահուան դատապարտուեցան
բոլոր գլխաւոր հեղինակները. Թալէաթ, Էնվէր, Զեմալ եւ
Գր Նազիմ:

Հայերը ոչնչացնելու հրամանին կատարումը այնու ապահո-
վուեցաւ, որ Վ. Պոլսէն վալիներուն, մութեսարիֆներուն եւ գայ-
մագամներուն, այսինքն վերին նախագահներուն, կառավարական նա-
խագահներուն եւ նահանգային խորհրդականներուն յանձնուեցաւ
կատարումը: Պաշտօնեաներ, որ չէին հնազանդիր, պաշտօնանկ
կըլլային: Օր. համար, Հալէպի վալին Զեյլալ փաշա մերժեց իր
վիդայէթին մէջ տեղահանութեան հրամանները կատարել: Թա-
լէաթ է պաշտօնազուրկ եղաւ եւ Գոնիա տեղափոխուեցաւ: Հոն
այնպէս վարուեցաւ, ինչպէս Հալէպի մէջ, պաշտպանեց մնացած
հայերը եւ տեղահանեալներն իւր հովանաւորութեան տակ առաւ:
Հետեւութիւնը սա եղաւ, որ դարձեալ վար առնուեցաւ եւ այս

անգամ անպաշտօն մնաց: Մին էր ան ամէնէն աւելի նշանաւոր եւ արդարակորով վալիններէն, որոնք թուրքիա ունէր: Ուրիշ վալի մը, Ռաշիդ Բէյ, Տիարպէքիի մէջ, մարդախոշոշներու ձեռօք սպաննեց երկու Վայմագամ, որոնք յանձն չէին առներ հրամայեալ տեղահանութիւններն ի գլուխ հանել: Թրքական բնակչութեան դէմ, որ յանախ տէրութեան հրամաններուն կը տհաճէր, բռնութիւն կը բանեցուէր, նոյնպէս պաշտօնեաներու եւ զինուորականներու դէմ: 3. Զօրաբաժնի հրամանատարը հրաման մը հանեց, որ ամէն թուրք, որ հայոց օգնութիւն կ'ընէ, իր տան առջև պիտի սպաննուի եւ տունը հրկէզ պիտի ըլլայ: Եթէ պաշտօնեաներ հայոց ո եւ է օգնութիւն ընելու «յանցանքը» գործէին, պէտք է որ արձակուէին եւ պատերազմական ատեանի առջև հանուէին:

Հայոց սկզբնական 1,850.000 թուէն տեղահանուեցան իբր 1,400 000: Ար մնան ուրեմն 450.000 հոգի: Ասոնցմէ իբր 200 000 արտրէ ազատ մնացին, գլխաւորաբար քաղաքացի բնակչութիւնը և Պոլսոյ, Զմիւռնիայի եւ Հալէպի: Հալէպի Հայութեան ազատելուն մէջ արդիւնք ունի գերման հիւպատը Ռէօսլէր, այն, որ համաձայնական մամուլին մէջ զրպարտուեցաւ, իբր թէ անձամբ ջարդերը կազմակերպած ըլլայ: Զմիւռնիայի մէջ Զօրմ. Ղիման Փոն Զան դէրս, ինչպէս իրմէ ալ պիտի լսէք, արգելք եղաւ հայոց տեղահանութեան: Նոյնն ըրաւ Ընդհ. Մարտիտա Փոն դէր Վոլց: Երբ ան Բաղդադ եկաւ, իմացաւ որ հայերը Բաղդադէ Մուսուլ արտրուած են եւ հոն Մուսուլի հայերուն հետ դէպի Եփրատ պիտի տեղահանուին, այսինքն ի մահ պիտի յուղարկուին: Փոն դէր Վոլց Մուսուլի վալիին ծանոյց, որ կ'արգելու տեղահանութիւնները: Երբ վալին նոր հրաման ստացաւ, տեղահանութիւններն ի գլուխ հանելու, Փոն դէր Վոլց իր հրաժարականը մատոյց: Այժմ ուրեմն Էն վէր փաշա տեղի տուաւ, սակայն Փոն դէր Վոլցի գրած թղթին մէջ աւելցնելով, որ «իբ վերին հրամանատարի իշխանութիւնները իրեն իրաւունք չեն տար թրքական պետութեան ներքին գործերուն խառնուելու»:

և Պոլսոյ մէջ ղեսպաններն արգելք եղան հայոց տեղահանութեան: Թոյլ տուէք հոս անցողակի դիտողութիւն մ'ընել: Յաճախ կը կարդանք, որ հայ ջարդերը հետեւութիւն են սա պարագային, որ հայ վաճառական դասակարգը թուրքերը կեղեքած է, եւ թէ թուրք բնակչութիւնը կատղած ինքնաբերաբար հայոց դէմ

ուոր ելած է: Նախ ապացուցուած է որ ոչ 1895/96ի ջարդերը եւ ոչ ալ վերջին ջարդերը ժողովրդական ինքնածին խլրտումներէ ծագում առած են: Թէ այն ատեն եւ թէ վերջնու լըքական պետութեան վարչական հրամաններն է որ կը գործէին: Ճիշդ ալ Կ.Պոլսոյ, Զմիւռնիայի, Հալեպի գլխաւոր վաճառատներուն հայ վաճառական դասակարգն էր որ թէ այն ժամանակ եւ թէ հիմայ ինայուեցաւ, մասամբ ալ վասն զի ասոնք ի վիճակի էին իրենք զիրենք փրկանաւորելու: Ասոր հակառակ Անատոլուի ամբողջ գիւղացութիւնը, որ հայ բնակչութեան 80⁰/₁₀ կը կազմէ, արհեստաւորներու հետ միասին, որոնք մեծամասնութեամբ հայ են, անսպաս զրկուեցաւ եւ ոչնչացաւ:

Հայ բնակչութեան մնացորդը, իբր 250.000 հոգի արեւելեան վիլայէթներէ, սահմանակից վիլայէթներու ուսական գրաւումով տեղահանութենէ զերծ մնացին եւ Կովկաս ապաստանեցան: Ռուսերը այն ժամանակ Վանայ ծովու արեւմտեան եզրերը յառաջացան: Երբ յետոյ ետ դարձան, հայերը միասին առին, ոչ հայերը սիրելէ, քանի որ երբ Ռուսերը դարձեալ յառաջացան նոյն վիլայէթները, հայ բնտանիքներուն թոյլ չառին իրենց հայրենիքը վերադառնալու: Եանուշկեւիչ՝ Նիկոլայ Նիկոլայեւիչի սպայակոյտին գլուխը, որ այն ատեն Կովկասի մէջ հրամանատար էր, ծանոյց որ Ռուսաստան դատարկուած երկիրներու մէջ փոխանակ հայերու՝ քուրդերու եւ կողակներու գաղութներ պիտի հիմնէ, որպէս զի զինուորական լայն գօտի մը կազմուի թուրքերու դէմ: Միլիկով, ուսական Կադէտներու վարիչը, այն ատեն Գումայի մէջ սաստիկ կշտամբանքներ յուզեց, թէ Ռուսական տէրութիւնը կ'ընէ այն ինչ թուրքերն ըրած էին առաջ, ան կ'ուղէ «Հայաստան մը առանց հայու»: Յամենայն դէպս ուս յառաջնադասումը 350.000 հայերու կեանքը փրկեց. եւ ուս նահանջը զանոնք իրենց երկրէն զրկեց: Գեռ այժմ Կովկաս կը բնակին շատ անձուկ երկրամասի մը վրայ, եւ տարիներ սով քաշեցին եւ մեծ նեղութիւն կրեցին:

Ակամայ կը հարցնէ մարդ ինք իրեն. ինչպէս այսպիսի դէպքեր պատմականօրէն հնարաւոր եղան: Պիտի փորձեմ կարծի կարծոյ պատասխանել:

Հայկական հարցը ինքնարոյս տունկ մը չէ, այլ եւրոպական քաղաքագիտութեան ծնունդը: Հայ ազգը զոհն է Ռուսիայի եւ

Անգղիայի իրարու հակառակ քաղաքական շահերուն: Երկու պետութիւններուն սոսիալութիւնը արեւելքի մէջ սկիզբ առած է Խրիմի պատերազմէն եւ Բերլինի Համաժողովէն: Լոնդոնի եւ Պետերսբուրգի քաղաքագիտական ճատրակին մէջ հայը զինուորն էր, որ երբեմն յառաջ կը քշուէր, երբեմն կը զոհուէր: Մարդասիրական պատճառները, «Հովանաւորութիւն քրիստոնէից», պատրուակներ էին: Երբ Ապոստոլ Համիտ 1895ին բռնադատուած Անգղիայի, Ռուսիայի եւ Ֆրանսայի ներկայացուցած բարենորոգումներու ծրագիրն ստորագրած եւ արդէն կարգ մը հայկական ջարդերով պատասխանած էր, Լորդ Սալիսբուրի ծանոյց, որ հայկական հարցը Անգղիայի համար վերջացած է: Իշխան Լոբանով սուլթանին հասկցուց, որ հոգ ընելու կարիք չունի, որովհետեւ Ռուսիա բարենորոգումներու գործադրութեան նշանակութիւն չի տար: Սուլթանը եղբակցութիւնները հանեց... Սատուի ջարդը 1894ին, որ առիթ եղաւ բարենորոգումներու ծրագրին, հազար հայերու, 1895/6ի ջարդը, որ ծրագրին յաջորդեց, 100.000 Հայերու կեանքն արժեց: 1915/18 ջարդը, որ կանխած էր 1913ի բարենորոգումներու ծրագիրը, զոհերու թիւը միլիոնի հասցուց: Այս սանդուխտ 1894ի, 1895ի եւ 1915ի՝ 1000—100.000—1,000.000 ջերմագիծ մը կը ներկայացնէ, որ աշխարհապատմական ջարդերու պատմութեան մէջ դժուարաւ իրեն նմանն ունի: Միջնաշրջանին՝ 1909 տարւոյն մէջ կ'իյնայ գեռ կիլիկեան ջարդը 25.000 հոգով:

Հակառակ Բերլինի դաշինքին 61. յօդուածին, որ 6 Մեծ Պետութիւնները ստորագրեցին, հակառակ 1878ի կիպրական համաձայնութեան, որուն մէջ Անգղիա քրիստոնէից պաշտպանութեան եւ հայկական բարենորոգումներու երաշխաւոր կը կանգնէր, հակառակ սուլթանին՝ անգղիական ուստական ֆրանսական բարենորոգումներու ծրագրին տակ դրած ստորագրութեան՝ այս Մեծ Պետութիւններէն եւ ոչ մին մասն անգամ շարժեց, իրենց պաշտպանեալները փրկելու կամ գոնէ մարդասպանները պատժել տալու: Մինչեւ այսօր հայերը միայն միջոց առ վախճան եղած են Անգղիայի, Ռուսիայի եւ Ֆրանսայի քաղաքագիտական խաղին: Գերմանիա, ինչպէս գերման վաւերաթղթերու հրատարակութիւնը պիտի ապացուցանէ, Բերլինի համաժողովէն ի վեր հայկական հարցին հանդէպ միշտ բարեացակամ եւ զգօն դիրք մը բռնած է

եւ ասոր փոխարէն ամբողջ աշխարհի մէջ զըզպարտուած է իբրեւ պետութիւն մը, որ Սուլթանին եւ Թրքական կառավարութեան բոլոր շար գործերուն նեցուկ եղած է: Անգղիայի եւ Ռուսիայի քաղաքագիտական խաղն էր որ նախ Սուլթանը եւ ապա Երիտասարդ Թուրքերը համոզեց, հայերը՝ Թուրքիայի կայունութեան ամենալտանգաւոր աղգատարրը նկատելու:

Ապտուլ Համիտ սա եզրակացութեան յանգեցաւ. «Եւրոպայի ի նպաստ Բուլղարիայի միջամտելով՝ Բուլղարիան կորսնցուցի: Այժմ հայոց հետ կու գան եւ կ'ուզեն ձեռքէս արեւելեան Անատոլուն առնուլ, որպէս զի մաս առ մաս Թուրքիայէ անջատեն»:

Աստի ջարդերը եւ հայերը հալածելու խնամութիւնը:

Եւ սակայն հայկական բարենորոգումները կը մնան պետութեանց քաղաքական ծրագրին մէջ: 1913ին դարձեալ օրախնդրոյ կարգ անցան: Ռուս եւ գերման դեսպանները բանակցութիւնները կը վարէին, Անգղիա ետ կը քաշուէր: Այս բանակցութիւններէն դուրս եկաւ բարենորոգման ծրագիր մը, զոր Գուռը ստորագրեց եւ որմէ հայերը գոհ էին: Բարենորոգումներու հսկողութիւնը պիտի յանձնուէր Եւրոպայի երկու Ընդհ. Տեսուչներու: Խնդիրը մինչեւ հոս չհասաւ: Պատերազմը ծագեցաւ եւ երկու բարենորոգիչներն ալ ետ կոչուեցան: Ես 1913ին Կ.Պոլիս էի: Բանակցութիւններու միջոցին Երիտասարդ Թուրքերը շատ զայրացած էին, որ հայկական բարենորոգման հարցը դարձեալ կը զբաղցնէ պետութիւնները, եւ կրկնակի դառնացան, երբ Գերմանիայի եւ Ռուսիայի համաձայնութեան շնորհիւ հարցը հայերուն ցանկացած կերպով կարգադրուեցաւ: Այն ատեն Երիտասարդ Թուրքերու կողմէ կ'արտայայտուէր. «Եթէ դուք հայերդ բարենորոգումներէ ձեռք չէք քաշեր, պիտի պատահի բան մը, որուն հանդէպ Ապտուլ Համիտի ջարդերը տղու խաղալիք էին»:

Երիտասարդ Թուրքեր եւ հայեր միասին յեղափոխութիւն յառաջ բերած էին: Արիւնները բարեկամացած էին եւ ընտրութիւններու մէջ փոփոխակի իրարու ձեռնառու կ'ըլլային: Պատերազմի առաջին ամիսներուն անոնց մէջ ամէն բան խաղաղ կ'երեւար: Ահա յանկարծ ապրիլ 24—25ի գիշերը 1915, ի զարմացումն ամբողջ Կ.Պոլսոյ, հայ ամենալաւ ընկերութեան 235 մտաւորականները ձերբակալուեցան, բանտ տարուեցան եւ Փոքր Ասիա տեղափոխուեցան: Յաջորդ օրերը քանի մը հարիւր ալ աւելցաւ:

Ընդ ամենը 600 էին: Ասոնցմէ միայն 15ը որջ առողջ պրծան: Կ. Պոլսոյ հայ մտաւորականութիւնն էր: Խորհրդարանի հայ անդամ Վարդգէս, անձնական բարեկամ Թաւլէաթի, դեռ ազատ մնացած էր: Գնաց ան Թաւլէաթի, հարցնելու համար որ ըլլալիքն ինչ է: Թաւլէաթ ըսաւ Վարդգէսի. «Մեր տկարութեան օրերուն մինչեւ մեր կոկորդը հասարք եւ հայկական բարենորոգման հարցը յուզեցիր, այս պատճառով մենք ալ մեր այժմ գտնուած դիրքի նպաստաւոր պայմանէն պիտի օգտուինք՝ Ձեր ազգը այնպէս ցիրուցան ընելու, որ 50 տարի բարենորոգումներու գաղափարը Ձեր մտքէն վանէք»: Վարդգէս վրայ բերաւ. «Աւրիմն կը դիտուի, Ապտուլ Համիտի գործը շարունակե՞լ»: Թաւլէաթ պատասխանեց. «Այո»:

Ինչպէս սպասուալիքը, այնպէս եւ գործը: Կ. Պոլսոյ պատերազմական ատենին դատաւարութիւնները, «Journal Officiel» ի ղեկոյցին համաձայն փաստը կ'ընձեռեն, որ արտորը որոշած է Երիտասարդ թուրքերու կոմիտէն եւ թէ Թաւլէաթ փաշա, կոմիտէին հոգին եւ անոր ամենաազդեցիկ մարդը, բնաջնջումը հրամայած եւ ոչինչ ըրած է, զայն արգիլելու: Առ այս կարելի է գերման եւ թուրք վաւերաթղթերու վրայ յեցած պաշտօնական գրաւոր ցուցում բերել:

Իմ այս խօսքերուս նպատակն էր ցուցնել, թէ պետութիւններու քաղաքագիտական խաղը հոն առաջնորդեց, որ նախ Ապտուլ Համիտ եւ ապա Երիտասարդ թուրքերը հայոց դէմ այնպէս կասկածոտ դարձան, որ սա եղրակացութեան եկան, թէ հայերու ուրիշ բան կարելի չէ ընել, բայց եթէ զանոնք ոչնչացնել: Այս ոչնչացումը հազարաւոր ու բիւրաւոր դէպքերու մէջ այն ձեւերն առաւ, որոնց մասին ականատեսներու բերնէն քիչ առաջ լսեցիր:

Դր. Վերթաւուէր. — Ըսիք, թէ Ռուսիայի եւ Անգլիայի քաղաքագիտական խաղը հայերու ոչնչանալուն նպաստեց: Ինչո՞ւ:

Դր. Լեպսիուս. — Վասն զի թուրքերուն սա վախը ներշնչեցին, թէ կ'ուզեն Հայաստան անկախ ընել, որով ասիական թուրքիայի գոյութիւնը պիտի վտանգուէր:

Դր. Վերթաւուէր. — Առաջ կը լսէինք, թէ պատճառը այս է. որ թուրքերը մահմետական եւ հայերը քրիստոնայ են, եւ թէ ատելութիւնը հարիւրաւոր տարիներու հնութիւն ունի:

Դր. Լեպսիուս. — Համաթրքական, համեսլամական պետութիւն մը ստեղծելու երեւակայական գաղափարը որուն մէջ քրիստոնեաներու տեղ պիտի չըլար, Կոմիտէէն եւ Էնվէր փաշայէն ծագած է:

Դր. Վերթաուէր. — Ուրեմն ինչպէս որ “համագերման” կամ “համառուս” կամ “համաթուրք” կ’ըսեն, կ’ուզէին ամէն բան, ինչ որ թուրք չէր, ոչնչացնել:

Դր. Լեպսիուս. — Այո՛:

Դր. Նիմայէր. — Այոպէս չէ՞: Հայը նուաճուած քրիստոնեայ վերջին ազգն էր, որուն երկրին ու տիրապետութեան մասին Թուրքիա տակաւին կրնար հաշիւներ շինել: Բաղկանի եւ Քիւրքիայէ կանխապէս ընկճուած միւս բոլոր ազգերը կարգաւ ոտք ելած եւ իրենք զիրենք թրքական գերիշխանութենէն ազատած էին: Արդ որպէս զի արգիլեն, որ չըլայ թէ հայերն ալ նոյնն ընեն, որոշուեցաւ անոնց ոչնչացումը: Ճիշտ է այս տեսութիւնը:

Դր. Լեպսիուս — Այո՛: Կոմս Մետտերնիխ, որ 1918 Պ. Պոլիս գերման դեսպան էր, Յուլիս 30 էն զեկոյցի մը մէջ կը գրէր. “Հայերու գործը վերջացած է: Երիտասարդ թրքական վոհմակը անհամբեր կը պատրաստուի այն բոպէին, երբ Յունաստան Թուրքիայի դէմ պիտի դառնայ: Յոյները կը կազմեն Թուրքիայի քաղակակիր թաւրը: Ան ալ պիտի ոչնչացուի իր կարգին, ինչպէս հայկականը”: Այոպէս կը նկատէր ինգիլըր Կոմս Մետտերնիխ:

Իրազեկ զորավար վեսմաշուք Օսունո Լիման Փոն Չանդէրս
66 տարեկան, աւետարանական:

(Իրազեկներու յատուկ երգումն ընելէ վերջ)

Պ. Գր. Լեպսիուսի խօսածին վրայ կ’ուզեմ՝ քանի մը բան զինուորական տեսակէտէ աւելցնել:

Իմ կարծիքով՝ պէտք է երկու մասի բաժնել այն ամէնը, ինչ որ Հայաստանի մէջ պատահած է, եւ ինչ “հայկական ջարդ” անուան տակ կ’ամփոփուի: Առաջինն է, ըստ իմ տեսութեանս, Էրիտասարդ թրքական կողավարութեան մէկ հրամանը հայ տեղահանութեան մասին: Արնանք ուրեմն Երիտասարդ թուրք կողա-

վարութիւնը պատասխանատու բռնել այս կարգադրութեան համար ամբողջապէս, հետեւանքներուն՝ մասամբ: Երկրորդն են այն կռիւնները, որոնք Հայաստանի մէջ տեղի ունեցան, որովհետեւ նախ՝ հայերը իրենք զիրենք կը պաշտպանէին, թրքական կառավարութենէն պատուիրեալ զինավթափութեան չէին ուզեր տեղի տալ, եւ որովհետեւ, երկրորդ, որ առանց ո եւ է տարակուսի ապացացուած է, ուսերու հետ թուրքիոյ դէմ ելած են մասամբ: Բնականաբար այդ՝ կռիւններու, եւ ինչպէս սովորաբար, յաղթուող մասին համար ջարդի դուռ եղած է: Ար կարծեմ թէ ասոնք զանազանիլի իրեր են: Կառավարութիւնը հրամանագրած է տեղահանութիւնները, եւ այն՝ յենլով թէ զինուորական եւ թէ քաղաքական վերին պաշտօնարաններու զեկոյցներուն վրայ, որոնք զինուորական պատճառներէ հարկաւոր կը դատէին արեւելեան Անատոլուն հայերէն պարպել:

Ար բաղձայի հոս շեշտել, որ գնդապետներն ու հրամանատար զօրավարները Կովկասի մէջ միշտ թուրքեր եղած են, վասն զի այս հարցին շուրջ շատ սխալ ու անճիշտ բաներ գերմանացոց դէմ ըսուած են: Այս գնդապետներն ու քաղաքական պաշտօնարանները զեկուցած են Վ. Պորխ՝ ինչ որ ըսի — եւ ասոր վրայ արձակուած տեղահանութեան հրամաններու գործադրութիւնը ինկած է ամենապատ ձեռքերու մէջ: Հարկ է հոս շեշտել որ թրքական ոստիկանութիւնը պատերազմէն յառաջ շատ լաւ էր: Անէր 85.000 հոգի եւ յատկապէս ընտրեալ գունդ մը: Բայց ապա բանակ մեծուեցաւ եւ բաժնուեցաւ, գնդերու մէջ տեղաւորուեցաւ, եւ անոր փոխարէն ստեղծուեցաւ մեծ մասամբ օգնական ոստիկանութիւն մը, որ լաւ տարրերէ չէր բաղկանար: Մասամբ աւագակներ, մասամբ պարապորդներ էին: Այս մարդկանց մէջ կարգապահութիւնը բնականաբար շատ չնչին էր: Այս պարագան նկատելու է, երբ հայոց շուրջ վրայ հանդիպած խժոժութիւններու մասին խօսք կ'ըլլայ: Թուրք զինուորներ չէին, այլ ոստիկանութեան շատ վատ փոխարէն մը, որ ի հարկին պէտք եղած էր ստեղծել: Ապա պէտք է նկատի առնել, որ թրքական էտապը այնքան խեղճ էր, որ ոչ միայն հայեր, այլ նաեւ շատ թուրք զինուորներ մեռած են սնունդի պակասութենէ, հիւանդութենէ, թրքական պետութեան մէջ կազմակերպութեան բացակայութենէ: Հոն հազարաւոր թուրք զինուորներ մեռած են. միայն իմ բանակէս

Գաղիպոլիի արշաւանքէն վերջ հազարաւոր վատուժածներ մեռան, վասն զի թերասուն էին:

Ար կարծեմ թէ այս ամէնը հարկաւոր է նկատի առնել:

Գարձեալ կարելի չէ անտեսել, որ այս ուղեկից խումբը մասամբ «սուրբ պատերազմի» միջին պատկերէն ազգուած էր, հայերու մէջ քրիստոնեաներ կը տեսնէր եւ կը կարծէր թէ ասոնց հետ անողոք խստութեամբ վարուելը բարի գործ է: Ստորին պաշտօնէութիւնը կրնայ այս աւելի արծարծած ըլլալ: Արդէն յիշուեցաւ որ քուրդերը, որոնք հայոց միշտ թշնամի էին, կը յարձակէին անոնց վրայ եւ կը ջարդէին:

Գերման կառավարութիւնը, որչափ գիտեմ, ըրաւ ինչ որ այն ատեն կրնար ընել, որչափ որ իրերը կը ներէին: Բայց դժուար էր իրեն համար: Գիտեմ մասնաւորապէս, թէ դեսպան կոմս Մետտերնիխ մձուական բողոքներ բարձած է հայերու հանդէպ եղած կարգադրութիւններուն դէմ:

Այնամ մեզի համար ըսել — վասն զի մենք, ինչպէս պ. Գր. Լեպսիուս բարութիւնն ունեցաւ շեշտելու, անչափ կասկածներու ենթարկուեցանք — որ ոչ մէկ գերման սպայ հայերու դէմ եղած կարգադրութեան մը մասնակցած է: Ընդ հակառակն՝ միջամտեցինք՝ ուր որ կրցանք: Ար բաղձայի յիշել, որ ես երբեք հայոց մասին թալէաթէ ստորագրուած հրաման չեմ ստացած: Իմ ստացած հրամաններս ստորագրուած էին Ին վերէ եւ թեթեւ էին: Այս հրամանները երբեմն բոլորովին անիմաստ էին եւ չէին կարող գործադրուիլ: Օր. համար անգամ մը հրաման մը եկաւ բոլոր հրեաներն ու հայերը սպայակոյտներէ հեռացնելու: Ինքնին հասկանալի է որ հրամանը չգործադրուեցաւ, վասն զի հայերու եւ հրեաներու կը կարօտէինք իրր թարգման:

Յաճախ այսպիսի անիմաստ հրամաններ կը ստացուէին հոն:

Առիթ ունեցայ 1916ի փետրուարին, երբ Ազրիանուպոլսի վալին ալ կը փորձէր հայերն ու հրեաները Ազրիանուպոլսէն վճռաւորու, ընդդիմանալու: Լուր ստացայ բաւերական վերին տեղակալ Ախմարէ, ուղեւորուեցայ հոն, քննեցի խնդիրը, մեր ներկայացուցիչն էր աւստրիական հիւպատր: Իրապէս ալ վալին հրամայած էր վտարումը: Անցայ Կ. Պոլիս եւ իմ ջանքովս եւ դեսպան կոմս Մետտերնիխի եւ դեսպան բղեաշի Պալաւիչի նի աջա-

կցութեամբ խնդիրը կանգ առաւ: Ուրիշ անգամ մը Զմիւռնիա եկայ: Հոն վալին 600 հայ անկողիններէն հանել, վագոններու մէջ դնել տուած էր, որպէս զի զանոնք տեղահան ընէ: Մէջ մտայ եւ վալիին ըսել տուի. Եթէ հայու մը դպչին, իր ոստիկանները զինուորներուս ձեռքը հրացանահար ընել կու տամ: Ասոր վրայ հրամանը ետ առնուեցաւ: Այս իրողութիւն է: Պ. Գր. Լեպսիուսի գրքին մէջ ալ այս դէպքը կը պատմուի:

Այս է մօտաւորապէս, ինչ որ ուղղակի ինձի հանդիպած է: Կ'ուզէի շեշտել, որ ես ոչ Հայաստան ոտք կոխած, ոչ Հայաստանի մերձեցած եմ, եւ ոչ ալ երբեք թրաքական կողմէ զիս լսած են կամ ինձի հարցում եղած է հայոց դէմ եղած ո եւ է կարգադրութեան մասին: Ընդհակառակն ամէն բան մեզմէ կը ծածկուէր, որպէս զի քաղաքական ներքին յարաբերութիւններու մասին գաղափար չստանանք:

Արտասահմանի մամուլին ամենամեծ զրպարտութիւններէն մին է սա, թէ ո եւ է կերպով մենք գերման սպաներս — եւ կարծեմ, կրնամ նոյն ըսել բոլոր գերման պաշտօնեաններուն համար — նման կարգադրութեան մը մասնակցած ըլլանք: Ընդհակառակն համաձայն մեր պարտականութեան միջամտեցինք հայոց համար, ուր որ կրցանք: Իմ շրջանիս մէջ ցիրուցան, առանձին հայեր կ'ապրէին, եւ վերը նկարագրած դէպքերս միակն են, որ իմ ծանօթութեանս հասած են:

Թէ Թալէաթ անձնապէս որչափ մասնակից էր հրամաններուն — որչափ գիտեմ հայերու տեղահանութեան մասին գլխաւոր հրամանը 1915 մայիս 20. էն է — չեմ կրնար ըսել: Յամենայն դէպս Կոմիտէին մտայնութեան արդիւնքն է եւ ապա Նախարարութեան ընդհանուր հաճութիւնն ալ ստացած է: Գործադրութիւնը, ինչպէս ըսի, վալիներու, փոխ — պաշտօնեաններու եւ ամենէն աւելի՛ ահռելի ոստիկանութեան ձեռքն էր:

Ամէն պարագայի մէջ պարտքս կը նկատեմ ըսելու, որ 5 տարիներուն մէջ, երբ ես Թուրքիա էի, Թալէաթ է ստորադրութիւն կամ հրամանագիր հայերու դէմ տեսած չեմ, եւ ոչ ալ կրնամ վկայել թէ այսպիսի հրամանագիր տրուած է:

Ապա կը հարցաքննուի հայ առաջնորդական տեղապահ Գրիգորիս Պալաքեան, որ Մանչեստրէ Բերլին եկած է զատավարութեան համար:

Վհան կոտրած գերմաներէն մը միայն կը խօսի, բայց լծարգմանի մը պէտքը չի նկատուիր:

(Վհաներու յատուկ երգումն ընելէ վերջ:)

Գէպքի մասին չեմ կրնար բան մը ըսել, նոյնպէս ալ ամբաստանեալին վրայ, զինքը երբեք չեմ ճանչցած:

1914ին երբ պատերազմը ծագեցաւ Բերլին էի եւ 1914 Սեպտեմբերի կէսին թողուցի Բերլին, ուղղակի Կ. Պոլիս դառնալու համար:

Հոն իբր 6—7 ամիս ետք, 1915 ապրիլ 21ին, 280 ուրիշ հայ մտաւորականներու հետ ոստիկանութեան կողմանէ բռնուեցայ եւ արստուեցայ:

36 ժամ երկաթուղիով ճամբորդեցինք մինչեւ Ինկիւրիի քովերը: Հոն մեր կարաւանէն իբր 90 հոգի Այաս արստուեցան: Միւս իբր 190 հոգիները՝ Ինկիւրիէն 24 ժամ հեռու՝ Չանկըր արստուեցան եւ կառքով հոն փոխադրուեցան: Ասոնք յետոյ դարձեալ 25, 15, 10, 5 հոգիէ փոքր կարաւաններով Ինկիւրի փոխադրուեցան եւ հոն սպանուեցան: 190 հոգիէն միայն 16ը մնացին, խնայուեցան:

Չանկըրի մէջ կային իբր 40 տուն հայ, որոնց մէջ կը բնակէին 250 հոգի, որոնք թրքերէն կը խօսէին, քաղաքականութենէ հեռու ապրող վաճառականներ: Այս իբր 250 հայերուն հետ Կ. Պոլսոյ 16 արստուեցանքը Տեր-էս Զօր անապատը պիտի տարուէին, եւ այն՝ Կ. Պոլսոյ ներքին գործոց նախարարին հեռագրական հրամանովը:

Բայց քաստամունիի վալին, Ռեշադ փաշա, մերժեց ներքին գործոց նախարարին հեռագրին հպատակիլ: Իսկոյն վար առնուեցաւ: Անոր տեղակալը կ'ուզէր հրամանը գործադրել մեզ տեղահանել: Ասոր դրամ տուինք — իբր 800 թրքական ոսկի — այդ անձն էր՝ Կոմիտէի ատենադպիր (Իթիհադ Կոմիտէ) Իսնուս Բէյ: Ասոր վրայ մեզ չտեղափոխեցին եւ մենք հոն մնացինք մինչեւ փետրուար 1915: Ապա Ռեշադ փաշայի տեղ քաստամունի

ղընուեցաւ Էնկիւրիի վայն, որ, ինչպէս այն միջոցին լսեցինք, Էնկիւրիի վելայէթին մէջ 82.000 հայ, կիներ, տղաք եւ այրեր սպաննած էր: Այս նոր վայն հետեւեցաւ ներքին գործոց նախարար Թալէաթ փաշայի հրամանին եւ մեզ մինչ Տէր-էս-Չօր տանիլ տուաւ, թէև հայերը շատ հանդարտ էին եւ իրենց մայրենի լեզուն չէին կրնար խօսիլ, այլ ամէնքը թրքերէն կը խօսէին: Բայց քաղաքականութեան պատճառով կ'ուզէին հայերը ամբողջ Փոքր Ասիայէ պարպել: Նախ 48 այր տարին: Ահներն ալ անոնց հետ պիտի քաշքշուէին: Հարցուցին մեզի, որ արդեօր կ'ուզենք կիներն ու տղաքը մեզի հետ առնել թէ ոչ: Խորհուրդ տուի չառնել: Յետոյ իմացանք որ սպաննուած են: Տարին մեզ Չորում—Եողզադ—Բողազլեան—Աեսարիա—Թորմարդէ—Հաճին—Աիս—Աարս—Բողար—Օսմանիէ—Հասանբէյլի—Խալհաճի գծով: Արիւնային գծերէն մին է սա: Եողզադի եւ Բողազլեանի միջև միայն 43.000 հայ, կիներով եւ տղաներով, ջարգեցին: Արիւնայինք որ մեզ ալ պիտի սպաննեն, վասն զի թէ եւ պաշտօնական անունն էր «Տեղահանութիւն», բայց յիրականին կազմակերպեալ քաղաքականութիւն էր ոչնչացումի: Բայց որովհետև մենք զբամ ունէինք, միասին իբր 15.000—16.000 ոսկի, կը մտածէինք որ անով պիտի կարենայինք մեր կեանքը փրկել, Արեւելքի մէջ տփրական ամենակարող «բախշիչ»ին ուժովը: Այլ յուսայինք, թէ ինչ որ ուրիշ միջոցներով չէինք կարող ընել, պիտի կարենայինք ընել գրամով: Չէինք սխալած: Եթէ հօս գեռ կենդանի եմ, «բախշիչ» ի շնորհիւ է:

Ինքնին հասկանալի է որ մեզ շատ գէշ կը հոգային: Անօթի էինք, եւ երբ ջուր, գետեր կը տեսնէինք եւ մեր ծարաւն անցնել կ'ուզէինք, թող չէին տար: Երկու օր առանց հացի ապրեցանք: Չէին ձգեր, որ մեր գրամով գնէինք: Երբեք չէինք կրնար քնանալ: Եւ սակայն գոհ էինք եւ կը մտածէինք՝ եթէ մեզ չսպաննէին, մեծ բախտ կ'ըլար:

Երբ Եողզադ, որ ամենէն աւելի արիւնային տեղն էր, եկանք, տեսանք չորս ժամ հետու ձորի մը մէջ քանի մը հարիւր գլուխ երկար մազերով, ուրեմն կիներու եւ աղջիկներու գլուխներ: Մեզի հետ էր ոստիկանութեան հարիւրապետ մը Շիւքրի անուն, որ մեզ վարած էր (իբր 48 այր էինք, եւ մեզի հետ էին իբր 16 ձիաւոր ոստիկան): Հարցուցի հարիւրապետին. լսած եմ, որ հայ այրերը

կը սպաննուին, ոչ թէ կիներն ու աղջիկները: Այո, ըսաւ, եթէ միայն այրերը սպաննէինք եւ ոչ թէ նաեւ կիներն ու աղջիկները, 50 տարի ետքը քանի մը միլիոն հայ կ'ըլլային, ուրեմն պէտք է որ նաեւ կիներ ու աղջիկներ սպաննենք, որպէս զի ընդ միշտ ներքին ու արտաքին խռովութիւններ գազդին: (Ներողամիտ եղէք, 4—5 տարիէ ի վեր գերմաներէն խօսք մը արտասանած չեմ, այս պատճառով չեմ կարող այլեւս սահուն խօսիլ գերմաներէն: Հայ հոգեւորական եւմ 1901 էն ի վեր: Հայաստանի իմ ազգիս յարաբերութիւնները կը ծանչնամ, եւ լաւ ծանօթութիւններ ունիմ թրքական քաղաքականութեան վրայ:)

Հարցուցի ուրեմն, թէ ինչու կիներ ու տղաք կը սպաննուէին: Հարիւրապետը ամենայն պարզութեամբ պատմեց. ամէնքը սպաննեցինք բայց ոչ քաղաքին մէջ: Այդ արգիլուած էր, վասն զի 1895/96 ին Ապտուլ Համիտ հրամայած էր բոլոր քաղաքացիներն սպաննել: Յետոյ այս եւրոպական ազգերը, քաղաքակիրթ ամբողջ աշխարհը իմացան, եւ չէին ուզեր թողլ տալ: Ոչ մէկ մարդ ողջ պիտի մնար, որպէս զի ոչ մէկ վկայ առեան դուրս գար: — Բայց փառք Աստուծոյ, կան գեռ քանի մը հոգի:

Հարիւրապետն ըսաւ ինձի. այս կրնամ հանդարտութեամբ պատմել, վասն զի դուք անապատ կ'երթաք եւ հոն անօթութենէ պիտի մեռնիք: — Ապա պատմեց մեզի մանրամասնութիւններ: — Դախ 14.000 այր հանած էին Խողզազ քաղաքէն եւ շրջականերէն եւ հորերուն մէջ սպաննած: Սպաննուածներուն կենդանի ընտանիքներուն ըսուած է, որ այրերը Հալէպ հասած են, լաւ են հոն, եւ կառավարութենէն ինդրած են, որ հրաման տայ ընտանիքներուն ետեւէն գալու միանալու: Ընտանիքները հոն պատրաստ բնակարաններ պիտի գտնէին: Կառավարութիւնը թողլ կու տայ, որ ամէն շարժական ստացուածք միասին առնեն: Ասոր վրայ ընտանիքները ամէն բան ծրարած, ոսկի, արծաթ ապրանք, զարդ, գորգ եւ ամէն շարժական միասին առած են: — Այս կը պատմէր այն հարիւրապետը, որ կարաւանը կը քշէր, եւ կ'ըսէր, թէ ինքն անձամբ իբր ոստիկանութեան հրամանատար իբր 40.000 Հայ սպաննել տուած է Խողզազի եւ Բողազեանի միջեւ: — Արդ կիները կը կարծէին, որ իրենց այրերը կենդանի են, եւ պատրաստութիւններ տեսան անոնց ետեւէն չուելու: Իբր 840 կառք կար, ասոնցմէ 380ը եզան կառք, միւսները ձիակառք:

Շատ կիններ ու տղաք ալ ստիպուած էին հետիոտն երթալ: Հալէս գաղթող կիներն ու տղաքը իրր 6400 էին:

Հարցուցի հարիւրապետին. ինչո՞ւ ըրիք այդ բանը: — Ան ըսաւ. եթէ կիներն ու տղաքը քաղաքներու մէջ սպաննած ըլլայինք, պիտի չկարենայինք գիտնալ թէ հարստութիւններն ո՞ր մնացած են, արդեօք պահուած էին տեղ մը թէ ոչնչացուած: Ասոր համար «Թոյլ տուինք», ըսողը զարդեղէնները միասին առնել: — Երբ չորս ժամ յառաջացած էինք (այսպէս շարունակեց պատմութիւնը հարիւրապետը), ձոր մը հասանք, ուր 3 ջրաղաց կար: Մեզի հետ էին իրր 25—30 թուրք կիներ: Ասոնք սկսան հայ կիներու եւ աղջիկներու զգեստները խուզարկել եւ զարդարանքներն ու դրամներն առնել: Արովհետեւ իրր 6400 կին ու աղջիկ էին, այս պատճառով թուրք կիները իրենց խուզարկութեան համար 4 օրուան պէտք ունէին:

Երբ խուզարկութիւնը վերջացաւ, հարիւրապետն ըսաւ հայ կիներուն, թէ կառավարութենէն նոր հրաման մը՝ «Հնորհք» մը եկած է, որ թոյլ կու տայ կիներուն իրենց աները դառնալու:

Վերագարծի ձամբուն վրայ — մեկ ժամ հետու — մեծ հարթավայր մը կար, կառքերն ու կառապաններն արդէն ետ ղրկուած էին: Աինքը հարցուցին, ինչո՞ւ: Ըսուեցաւ իրենց, ետ դառնալու շնորհքն եկած ըլլալով՝ կառքի կարօտութիւն չունէին, քանի որ մինչեւ Եոզղաղ 4 ժամ կը տուէր:

(Այս հարիւրապետն ինքը պատմեց: Այսպէս շարունակեալ չնօսեցաւ, ինչպէս ես հոս, այլ ես միշտ կը հարցնէի, որպէս զի պատասխան ստանայի: Գուցէ կրնամ, կը մտածէի, լսածէս օգտուիլ:)

Արդ երբ կիները «Հնորհք»-ին հետեւանքով Եոզղաղ կ'ուզէին դառնալ, շատ ոստիկաններ ղրկուեցան գաւառին գիւղերը եւ գիւղացիները «սուրբ պատերազմին» կոչուեցան (ջիհաս): Գրեթէ 12.000—13.000 գիւղացի եկան կացիներով եւ ուրիշ երկաթէ գործիքներով: Թոյլ արուեցաւ ամէնքը սպաննել եւ միայն գեղեցիկագոյն աղջիկները հետերնին տանիլ:

Իր. Ֆոն Դորդոն (ընդամիջելով) Շատ բան արդէն ըսեցինք, կ'ուզէի միայն էականն ալ իմանալ:

Վ. — Խնդրեմ, հարցումներ ըրէք:

Դր. Ֆոն Գորդոն. — Երբ Չանկրը էիք, Չեր պրոֆեսորներէն մէկին հետ վալիին գացիք եւ խնդրեցիք իրմէ, որ Չեղի համար բան մը ընէ: Այնտեղի վալին Չեղի հեռագիր մը չցուցնոց, որով Թալէաթ փաշա նոյն վալիին որոշ հարցում մը ուղղած էր:

Վ. — Թոյլ տուէք երկու վայրկեան ալ, աւարտելու վրայ եմ — ապա կու տամ պատասխանը:

Աւրեմն անխնայ սպաննած էին ամէնքը, կին, տղայ, ամէնքը: Հարիւրապետին հարցուցի, որ խիղճը չի՞ զարներ: Աստուծոյ, մարդկութեան, քաղաքակրթութեան հանդէպ պատասխանատու չէ: — Պատասխանատու չեմ, ըսաւ հարիւրապետը, Կ.Պոլսէն հրաման ստացած եմ: Ես ոստիկանութեան հարիւրապետ մըն եմ: Մեղի հրաման արուած է ամէնքը սպաննել, վասն զի սուրբ պատերազմ հռչակած ենք: — Հիմայ կը վերջացնեմ:

Երբ զինուոր մը պատերազմի մէջ մէկը կը սպաննէ — այսպէս յառաջ տարաւ հարիւրապետը, յանցաւոր չէ: Այսպէս գործեցի ես ալ. յետոյ ջարդէն վերջ աղօթք մը (նամազ) ըրի եւ արդարացայ:

Այո՛, ըսի, բայց միայն այրերու դէմ կուտելու է եւ անմեղ կիներու եւ տղոց դէմ սուրբ պատերազմ հռչակելու չէ:

(Պ. գաղտնի խորհրդական Ֆոն Գորդոնի հարցման)

Երբ ես պ. Տիրան ֆելէքեանի թրքական «Սապահ» թերթին խմբագրին ու Կ.Պոլսոյ թրքական համալսարանի պրոֆեսորին հետ կը խօսէի, ըսաւ ինձի. Չէք ուղեր ինձի հետ այցելել փոխ-կառավար Ասաֆ-Բէյին: — Ըսի, կը կարծեմ աւելի լաւ է, եթէ ծածկուիք եւ մեղ չցուցնենք: — Ան ըսաւ. Ոչ, մի վախնաք, ան իմ աշակերտս է եւ ձեռքս կը համբուրէ եւ ինձի մեծ պատիւ կ'ընէ: Յաճախ այս մասին խօսած ենք, այս անպիտան յարաբերութիւնները ձանձնալու համար:

Ուստի այցելութեան գացիք Ասաֆ-Բէյի, որ նախկին փոխ-կառավար էր Օսմանիէի՝ Ալիկիոյ մէջ: Մեծ քաղաքավարութեամբ ընդունեցաւ մեզ: Հարցուցինք, թէ ինչ կրնայիք ընել, Կ.Պոլս փախչելու համար: Պատասխանեց. Միրելի ուսուցիչ, ինչ որ կ'ուզէք ընել, ըրէք շուտով, յետոյ ուշ է:

Հարցուցինք բնականաբար, թէ ինչու ուշ պիտի ըլլար: